Lymbus

Magyarságtudományi Forrásközlemények

Lymbus
Magyarságtudományi Forrásközlemények

Főszerkesztő
Ujváry Gábor

Felelős szerkesztő
Lengyel Réka

Olvasószerkesztő
Nyerges Judit

A szerkesztőbizottság tagjai:
Boka László, Fazekas István, Gecsényi Lajos, Gömöri György, Jankovics József, K. Lengyel Zsolt, Kollega Tarsoly István, Mikó Árpád, Mikó Zsuzsanna, Monok István, Pálffy Géza, Petneki Áron, Szentmártoni Szabó Géza, Varga Katalin

A szerkesztőség címe:
1118 Budapest, Ménesi út 11-13.
E-mail: lereka@freemail.hu

A kötetet kiadja a Balassi Intézet, a Magyar Országos Levéltár,
a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
és az Országos Széchényi Könyvtár

Balassi Intézet

KODOLANYI JÁNOS FŐISKOLA
www.kodolanyi.hu

HU ISSN 0865 0632

Kiadta a Magyar Országos Levéltár
Felelős kiadó: Mikó Zsuzsanna
Borítóterv: Csizmadia Kata

Chiara M. Carpentieri – Armando Nuzzo

Egy olasz szemtanú beszámolója Balassi Bálint haláláról[1]

Balassi Bálint halálának körülményei mindig is számot tartottak a tudósok és az olvasók érdeklődésére. A történelmileg is jelentős pillanat rekonstruálása alkalmat teremtett rá, hogy tágabb értelemben is vizsgálják az irodalmi és spirituális hagyományok emlékezetét és továbbadásának lehetőségét a 16. század végi Magyarországon. Balassi megsebesülését és halálát szinte manierista kultusz övezi az érdeklődők a körében, és máig él a keresztény katona-költő mítosza. Vannak, akik a számos epikus műben feldolgozott török elnyomás emlékezetét szimbolikus értelemben Balassi életével és főleg halálával azonosítják. A mai olvasó előtt megjelenő *imago* állandósult közhelyekben ölt testet: a nemzet lelki ébredése és bátor szembeszállása a hitetlen hódítóval, a magyar költészet megalkotója, a magyar Alkibiadész, az a költő, aki a hitért és Magyarországért halt hősi halált az esztergomi hegy lábánál a Duna mellett.[2]

Gyér volt ugyanakkor az érdeklődés (legalábbis a legutóbbi időkig) Balassi meglepő és rendkívüli személyisége iránt, aki költőként különböző, látszólag ellentétes nyelvekből és forrásokból táplálkozik, méhröpteinek gyümölcseit egyetlen költői nyelvbe, a petrarkizmusba gyűjtve. Népszerűsége töretlen volt a pozitivista irodalomtörténet-írásban, hála annak a hazafiságnak, amely a *viri illustres* pantheonjában odasorolta őt is a nagy és szabad Magyarország régi és újabb hősei, a Zrínyiek és a Batthyányiak mellé. A mai kor filológusainak erőfeszítése arra irányult, hogy a filológiai precizitás segítségével legyőzze a mítoszt, mégsem ért el az akadémiai körökön kívül a magyar közvéleményhez. De míg továbbra is vannak nyitott kérdések a *Maga kezével írt könyv* genezisével és szerkezetével kapcsolatban, s azt sem tudjuk

1 A tanulmányt a két szerző folyamatos szoros együttműködésben készítette el, Armando Nuzzo írta a bevezető részt, Chiara M. Carpentieri végezte el a kéziratok nyelvi vizsgálatát. A forrás korábbi szövegkiadását olasz nyelvű kommentárral l.: Nuzzo, 1995. Az 1995-ös cikkhez képest rövidítettük a bevezetést és felfrissítettük a bibliográfiát. A szöveg átírtása közvetlenül az eredeti kéziratok alapján történt (ami az eredeti cikk írásakor a Biblioteca Ambrosiana restaurálása miatt nem volt lehetséges), a modern olasz filológia kritériumainak megfelelően. Szintén az eredeti forrás alapján közöljük egy kiadatlan levél regestumát. Függelékben adjuk közre a szöveg nyelvi jellegzetességeit rendszerező jegyzeteket. Hálásak vagyunk Giuseppe Frasso és Domokos György tanár uraknak a bátorításért és az értékes tanácsokért, amelyeket tőlük kaptunk a kritikai kiadás elkészítéséhez. Őszinte köszönetünket fejezzük ki Hegedűs Andrásnak, az esztergomi Prímási Levéltár igazgatójának és Horváth Istvánnak, az esztergomi Balassi Múzeum igazgatójának, akik elvállalták az írás kritikus átolvasásának munkáját. A cikk megjelenése kapcsolódik a 8430-as számú OTKA kutatáshoz, amelynek címe *XIV–XV. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban*.

2 A kérdést részletesen tárgyalja Kőszeghy, 2008. Jól foglalta össze és pontosította a tényeket (szakirodalom megadásával) Szőnyi, 1989; Komlovszki, 1982; Kovács, 1985.

például, valóban látta-e a költő az óceánt, halálának körülményeiről kimerítő és konkrét források tanúskodnak még a mítosz *előttről,* vagyis a mítoszon *túlról.*

Az őt ismerők már saját korában igyekeztek minél többet megtudni Balassi haláláról, az adatokat továbbadták és az utókor tovább kutatott. A humanista és művelt fordító Balassi hírnevének egyik első terjesztője Rimay János volt. Ő írta meg sírfeliratát, a haldokló mester utolsó szavait imádságként szedve versbe azért az *ante litteram* hazafiért, aki „sasként szállt a kismadarak felett".[3] Ez a hazafias hozzáállás olyannyira sikeres, hogy a kevésbé figyelmes olvasó egykor éppenúgy, mint ma, megindul a haldoklót sirató barát szépen zengő sorain és megfeledkezik mindenféle tudományos megközelítésről.[4] Mi, a tények kiábrándult rekonstruálói, úgy tudjuk, hogy Balassit egy puskagolyó sebesítette meg a két combján 1594. május 19-én, és súlyos sérülése fájdalmas, de hősiesen viselt halálát okozta. Erről ad hírt egy jezsuita atya május 26-án, és azt is tudjuk, hogy a költő halála ugyanennek a hónapnak a 30. napján következett be.[5] A Balassi-mítosz Rimayval kezdődő manierista hulláma egészen barokkos geometriát rajzol ki (Bernini félköríveihez és ellipsziseihez hasonlókat), túlnyúlik a halál zárt terén és így elébe vág a pontos életrajzi tényeknek. A korai kanonizálás mentette meg szerelmes költeményeit, s a költő halála után már erősebben lábra kapott az ő tanítása, a nép nyelvének használata. Verseinek ma egyetlen, 17. századi kéziratos másolatát ismerjük, s korábban soha nem nyomtatták ki őket, egy csapásra támadtak fel egy nemesi könyvtárban a késői romantika korában, amikor szenvedéllyel keresni kezdték a nyomait. Talán nem éppen a mítosz szolgált-e alapjául a versek megőrzésének és keresésének, s táplálta azt?

Sokan úgy vélik, hogy Balassi azért érkezett Esztergom alá, hogy visszaszerezze hírnevét és becsületét, amit a kevésbé dicső események során elvesztett (unokanővérével kötött bűnös házassága, a számos per, melyeket részint a középkori úrhoz méltó kilengései, részint tulajdoni viták miatt kellett átélnie). Mások szerint a halált kereste, valamiféle öngyilkos hajlam vezette, ami egy keresztény esetében az önfeláldozásban

3 Az *Epicedium* szövege és más kapcsolódó anyagok megtalálhatók össze műveinek kiadásában: *Rimay János összes művei*, 1955, 11–46; valamint a nélkülözhetetlen rekonstruált kiadásban, amelyet Ács Pál szerkesztett: Rimay, 1994 (benne Ács P., Pirnát A., Szabó A., Haiman G., Szentmártoni Szabó G. írásaival). Fontos adalék Rimay epigon-voltához, szintén Ács Pál tollából: *Rimay János írásai*, 1992, 269–277. Balassi és Rimay daloskönyveiről olasz nyelven l. Nuzzo, 2006. Balassi hírrnevének távoli visszhangja egy bizonyos Kocsis nevű szereplő szájából, aki „nagy műveltségű úriember, több nyelven beszél és könyveit nagyrabecsüli a tudósok nemzetközi közössége", eljutott Claudio Magris *Duna* című regényéig: „Esztergomban sok csata zajlott, volt itt tatár betörés és török ostrom és hódítás. Az ottománok elleni csatában itt halt meg 1594-ben Balassi Bálint, a magyar irodalom egyik első költője". Magris, 1990, 290, 304.

4 Azért mondható hazafiasnak ez a hozzáállás, mivel a kárpát-medencei földrajzi és kulturális térre vonatkozik, amint ez Klaniczaynál is kiviláglik. Rimay és Dobokay már a haldokló költő mellett úgy képzelte, hogy Balassiról sokkal szeretetteljesebb, keresztényibb képet fognak elterjeszteni, mint például az osztrák krónikás, Gabelmann tette, aki érzéketlen volt a „nemzeti kérdés" iránt. Vö. Klaniczay, 1961, 293–295.

5 L. erről: Szentmártoni Szabó, 1951, 414–416. Balassi sérülését sebészeti szempontból vizsgálja Szállási, , 2000, 41–43.

ölt testet. „Arte et Marte" – olvasható azon a szalagon, amely egyetlen (szintén 17. századi másolatban) fennmaradt képmásán a kezében lévő Bibliából csüng alá. A formulák, stílusok és kifejezések különleges sokszínűségét éppen a háborús utazások alatt gyűjthette csokorba. A csatákban vagy az erősségek őrsége körében olyan embereket ismert meg, akik különféle nemzeteket, nyelveket képviseltek; találkozott így német és cseh kapitányokkal, olasz hadmérnökökkel, s mindegyiknek értette és beszélte a nyelvét. Arról az ostromról, ahova meghalni érkezett, fennmaradtak leírások, melyeket a tudósok szorgalmasan felkutattak, hogy tovább írják a hősi halál mítoszát, folytatva a 16. század utolsó éveiben Rimay által megkezdett sort.

Takáts Sándor egy német krónikás latin nyelvű beszámolóját közölte az ostromról és Balassi haláláról, melyben ez olvasható: „perierunt Valentinus Balassi. Hungarus sed impius…".[6] Eckhardt Sándor 1951-ben adott közre egy német nyelven írt levelet, amit 1594. május 12-én írtak az Esztergomot ostromló táborból, s amelyet Besztercebányán (Banská Bystrica, Szlovákia) őriznek.[7] E levélben Balassit ugyan nem említik, de szerepelnek azoknak a nevei, akik ezekben a napokban a társai voltak. Ugyancsak Eckhardt hívja fel a figyelmet *Kâtib Çelebi* török krónikásnak az ostromról szóló leírására, amelyben talán felismerhető Balassi alakja.[8]

Számos olasz forrást ismerünk a tizenöt éves háborúról (1593–1606), amelyet a török sereg az egyesült nyugati szövetségesek ellen vívott magyar területen. Az érdeklődés növekedése nyilván annak volt köszönhető, hogy az itáliai államok is részt vettek a háborúban. Különösen kiemelkedik ezen államok közül I. Ferdinánd nagyherceg Toszkánája, aki a császárság hűséges szövetségese volt. Ő igyekezett felhívni a többi itáliai állam figyelmét arra, hogy vállaljanak szerepet a törökök előrenyomulásának megállításában. Főként VIII. Kelemen pápát próbálta erről meggyőzni, aki csak későn fogta fel, milyen veszélyt jelentenek politikai és katonai értelemben a császárság határainál torlódó seregek. Akkor már a pápa maga is igyekezett új életet lehelni a Katolikus Ligába. Ebben az időben lépett színre a komoly hozzáértéssel rendelkező olasz hadmérnökök nemzedéke, akik a seregeket követve elindultak Magyarországra, megerősítve az azt megelőző évtizedekben Európa más részein, okos stratégaként szerzett hírnevüket, ami még legalább egy évszázadon keresztül kísérte őket. Az olasz beszámolókat, amelyek a Magyarországon a törökök ellen vívott háborúkról szólnak 1593-tól kezdve egészen Buda 1686-ban bekövetkezett felszabadulásáig, két csoportra oszthatjuk: vannak közöttük nyilvános, nyomtatott források és magánjellegű, kéziratos dokumentumok. Nagy számban maradtak fenn

6 Takáts, 1922, 174. (Vö. Klaniczay, 1961, 295.)

7 Eckhardt, 1972, 110–121.

8 *Török történetírók,* 1916, 218; idézi továbbá Eckhardt, l. *BBÖM,* 1951, 416. Rimay *Epicedium*ának és Çelebi leírásának a hangulata arra indította Eckhardtot, hogy maga is amellé a feltételezés mellé álljon, miszerint Balassi a halált kereste Esztergomban. Magam úgy vélem, hogy a műfaj sajátjának tekinthető irodalmi fikció a török krónikában leírt személy tekintetében nem támasztja alá ezt a feltételezést, amelyet újraéleszt a maga részéről Ács Pál is (*Rimay János írásai*, 1992, 286). Az Esztergomért vívott csatákról a történeti és irodalmi források alapján vö. Csorba, 1978. Az 1594-es ostromot a 134–143. oldalon írja le.

az 1594–95-ös magyarországi történéseket leíró *avvisok* (röpiratok), Itália minden részén nyomtattak ilyeneket. Mégis, csak Don Giovanni de' Medici 1595-ös megérkezésével,[9] majd Esztergom ezt követő szeptember 3-ai visszafoglalásával gyúlt igazán lángra az érdeklődés Itáliában. Innentől kezdődik a dátumok, nevek, csatahelyek, leírások, térképek, metszetek, magyarországi és erdélyi városi látképek számának ugrásszerű megnövekedése.

Esztergom 1594-es ostromáról két olasz nyelvű, nyomtatott forrás ismeretes, melyeket már Apponyi és Bulgarelli is bemutatott.[10] Ez a két forrás azonban nem tartalmaz semmilyen adatot Balassira vagy más magyar személyiségre vonatkozóan, akik a csata szereplői voltak. A *Della presa della città di Strigonia (Esztergom városának elfoglalása)* című röpirat (a „bevétel" szó elhamarkodottnak bizonyult) az adott év május 9-e és 12-e között készült Grazban, s egyetlen magyar személyiséget sem említ Pálffyn kívül.[11] A másik röpirat, *Avvisi nuovi della rotta (…) Con la presa della città di Strigonia… (Új beszámoló a hadszíntérről (…) Esztergom városának bevételével...)* ugyanazokat a híreket dolgozza fel, mint az előző, ugyanakkor egyetlen, Budapesten őrzött példánya tartalmaz egy érdekes katonai-topográfiai leírást a városról és kitér a május 17-én indított támadásra, s végül a június 30-ai állapotot is rögzíti.[12] Megtalálhatóak benne a főbb kapitányok nevei és „azoknak a személyeknek a jegyzéke, akiket a császári fenség zsoldjába vett a törökök elleni háborúra, nem csupán a vezetők, hanem a közönséges katonák is", de Balassit nem említi.

Ugyanez vonatkozik a nyomtatott történelmi, vagy építészeti, hadi munkákra is, amelyek a 16. század utolsó évtizedében és a 17. század első felében jelentek meg a magyarországi és az erdélyi hadi eseményekre vonatkozólag.[13] Közülük egyik

9 Don Giovanni de' Medici Magyarországra vezérlésének leírását l. Galluzzi, 1781, 97–98. A nagyherceg részéről Magyarországra küldött segítség dokumentációjának egy része, köztük a császári pátensek és útlevelek, megtalálhatók a Firenzei Állami Levéltárban (ASF), a *Mediceo del Principato* fundus 4470-as egységeként. Úgy tűnik, Giovanni de' Medici jelentős dicsőségre és anyagi bevételre tett szert a magyarországi hadjáratban (sokkal inkább, mint a flandriaiban), olyannyira, hogy neki tulajdonítják a mondást: *Ad bonitatem auri ungarici* (Hála a magyar aranyaknak). (Vö. Gelli, 1916, 34.) Érdekesség, hogy 1595-ben Vincenzo Gonzaga is Esztergom alatt táborozott zeneigazgatójával, Claudio Monteverdivel.

10 Bulgarelli, 1967; Apponyi, 1903–1927. (Vö. Király–Kovács, 1983, 220.) Bulgarelli kizárólag a római nyomtatványokkal foglalkozik, ám a nyomtatványok szövegét átvették és másolták nyomdáról nyomdára, ezért az ő bibliográfiája jó mintának tekinthető.

11 Bulgarelli, 1967, n. 237 (Roma, Biblioteca Angelica, TT.1.40/13); Apponyi, 1903–1927, n. 549 (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App.H. 549, amelyet Girolamo Accoltinak tulajdonítanak). Pálffy Miklósról l. Jedlicska, 1897; Uő., 1910.

12 Bulgarelli, 1967, n. 236 (Biblioteca Casanatense, vol. misc. 2244/18); Apponyi, 1903–1927, n. 546 (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App. H. 546). Ez utóbbi haditudósítást Veronában adták ki a római kiadás alapján, melytől a címlap keretezésében tér el, valamint egy rövid hozzátoldott szöveget tartalmaz Esztergom érdekes leírásával. A haditudósítások felsorolását l. Pohler, 1886–1899, 304. Erről és az 1594–1595-ös hadjáratra vonatkozó tudósításokról l. még: Göllner, 1968, nn. 1966–1970 (503–505), n. 1987 (512) és nn. 1995–1997 (516); Kertbeny, 1880, 252–262.

13 Ezek között említhetjük a következőket: Achille Tarducci, *Il turco vincibile in Ungheria* (A Magyarországon legyőzhető török), Firenze, 1600; Nicola Giovanni Doglioni, *Historia delle guerre d'Ungheria sino al 1596* (A magyarországi háborúk története 1596-ig), Velence, 1596 (a 157. oldalon kevés

sem említi Balassi halálát. Ez a hiányosság nem meglepő: a Zólyomban született költő neve Magyarország határain túl ismert volt Lengyelországban, Erdélyben és Bécsben, de Itáliában nem.[14]

Az egyébként gazdag egykorú kéziratos anyagban sokáig hiába keresték a magyar költő nevét, míg Klaniczay Tibor fel nem hívta a figyelmemet egy igen érdekes és ismeretlen iratra, amelyet a milánói Biblioteca Ambrosianában őriznek. A címe *Lettera scritta dal Petrino ingegniero sotto Strigonia (Petrino mérnök levele Esztergom alól).*[15] A levél szerzője élénk és részletes leírását adja azoknak az eseményeknek, amelyek 1594. május 4-e után történtek a szövetséges csapatok táborában Esztergomnál. Olvashatók benne a hadi tanácskozások, a csapatok lelkiállapotának és viselkedésének leírása, a török erőd elleni május 19-i nagy támadás sebesültjeink neve, s közöttük Balassié is, amit külön ki is emel a szerző, barátjának nevezve a költőt.[16]

---

információval szolgál az eztergomi ostromról); Uő., *L'Ungheria spiegata dal principio di quel regno al 1595* (Magyarország leírása e királyság kezdetétől fogva 1595-ig), Velence, 1595; Lazzaro Roranzo, *L'Ottomano, ragguaglio della potenza de Mehmeto III con altri particolari nella presente guerra d'Ungheria* (Az Ottomán. III. Mehmet hatalmának összefoglalása és egyéb részletek a mostani magyarországi háborúról), Ischia 1596 (151. oldal); valamint Campana, *Compendio istorico delle ultime guerre in Ungheria e Transilvania fino al 1597* (Történelmi összefoglalás a magyarországi és erdélyi háborúkról 1597-ig), Velence 1597; stb. Valamennyi idézett nyomtatványt tanulmányoztam 1994-ben a velencei Bibioteca Nazionale Marcianában.

14 A Firenzei Állami Levéltárban, a Nagyhercegség és a külföldi udvarok kapcsolataira vonatkozó iratok között két listát találunk a magyarországi püspökökről és főurakról. Az egyik, a *Tituly Prelatory, Baronii, et nobilii precipuary regni Hungariae* (ASF, *Carte Strozzi*, filza 276, cc. 19-20), 1564-ben készült, és megemlíti Balassi Jánost, a költő apját, *Zoliensis* (vagyis Zólyom) megyében. (Ma: Zvolen, Szlovákia, a nyomtatványokban általában német nevén (Altsohl) említik.) A másik listán egy bizonyos Balassi grófot találunk: ez a lista a 17. század közepére datálható, vagyis minden valószínűség szerint a másik Balassi Bálint egyik leszármazottjáról van benne szó, aki gróf volt és nem báró, mint a költő (ASF, *Miscellanea Medicea,*101/43).

15 Milano, Biblioteca Ambrosiana, S 86 kódex, fol. 164-168. Utalt a levélre Bascapé is, aki Erdélyről szóló munkájában felhívta a figyelmet a jelentőségére, jelezve, hogy van egy másolata is: Cod. S. 93, fol. 208-211 (Bascapé, 1931, 197). Bascapé talán nem figyelt fel annak jelentőségére, hogy Petrino a levélben idézi Balassi Bálintot. Áttanulmányoztam, bár a jelen kutatás szempontjából nem vezetett újabb eredményhez, a Veress Endre hagyatékában található, Olaszországban végzett kutatásaira vonatkozó iratokat (főként azokat, amelyek a Biblioteca Ambrosiana anyagával kapcsolatosak). Ezeket a jegyzeteket ma a MTA Könyvtárában őrzik.

16 A vezetéknévnek mindkét formáját figyelembe kell vennünk: Petrino (amit az autográf kézirat tanúsít) és Petrini, amit a történetírók hagyományoztak tovább. Az egyetlen olyan Petrino, aki egy időben élt szerzőnkkel, egy bizonyos Giovan Battista Petrino, aki más itáliai művészekkel együtt a 16. század nyolcvanas éveitől kezdve Krakkóban működik, és itt is hal meg 1613-ban. Ő azonban „tanuló" 1581-ben és „mester" csak 1604-ben lesz. Thieme és Becker enciklopédiájában a nevét Petrino vagy Petryn formában találjuk (Thieme–Becker, 1907-1947), s ugyanígy említi a *Dizionario Enciclopedico di Architettura e Urbanistica* (Portoghesi, 1969; *Polski Słownik*...„ 1935–, 688-689). A két 17. századi Petrini esetében gondolhatnánk azt, hogy leszármazottakról van szó, ám ez nem igazolható. Létezik egy Antonio Petrini nevű, a 17. század első felében élt építész, aki trentóinak tűnik (született talán Colorino településen, Trento mellett, 1621-ben és meghalt Würzburgban 1701-ben; vö. Lugo, 1974; Saur, 2000, 717). Firenzében, 1642-ben, egy bizonyos Antonio Petrini írja és ajánlja művét a Nagyhercegnek *L'arte fabrile* (A kovácsmesterség) (Biblioteca Nazionale di Firenze, *Magliabechiano,* XIX 16; említi D'Ayala, 1854, 151). A számos illusztrációval gazdagított

A levél sértődött beszámoló azokról az értetlenkedésekről és széthúzásokról, amelyek megosztották a sokfelől összesereglett szövetséges hadat. Nemcsak a „katonák gyávasága" botránkoztatja meg Petrinót, hanem az Európából minden felől érkezett, különféle gondolkodású vezetők hozzá nem értése. Petrino a maga keresetlen és gyakorlatias módján tájékoztat arról, hogy elkerülhető lett volna az ostrom, amelyben maga Balassi is halálosan megsebesült. Pálffy kormányzó kevéssé megtervezett és rosszul kivitelezett vállalkozásáról volt szó, akivel emberünk, úgy tűnik, nemigen értett egyet. (A viták és a bizonytalankodás visszhangjait felfedezhetjük annak a történetírónak a szavaiban is, akiről Eckhart számol be.[17]) Az ostrom tragikus kimenetelét a szerző végül is a „katonák gyávaságára" vezeti vissza. Petrino bizonyos a véleményében, és ez tükrözi azt az önbecsülést, amivel a hadmérnökök rendelkeztek és amit igyekeztek érvényesíteni. A szövegben két időbeli fogódzót találunk: Petrino május 4-én érkezik Esztergom alá, a levél első része pedig valószínűleg május 31-ére datálható.[18] A forrás nem pontos Balassi halálának dátumával kapcsolatban. Május 31-én Petrino a költőt a sebesültek között sorolja fel és nem fűzi hozzá, mint Curzio kapitány esetében, hogy „később belehalt". Ebből arra következtethetnünk, hogy az olasz mérnök nem tudott Balassi előző nap bekövetkezett haláláról. Ennek oka az a pár száz méter távolság és a csekély szintkülönbség, amely elválasztotta az ostrom helyét (a déli falakat a Duna mentén) és a Szent Tamás „erődőt", a hadállást, ahol minden bizonnyal művét írhatta Petrino.[19]

A május 19-ei ostrom leírása fontos forrása a magyar történelemnek, de még az irodalomtörténet szempontjából is jelentős, hiszen Balassi Bálintot a szerző „nagy barátjaként" említi. Óvatosságból nem szabad biztosra vennünk, hogy tényleg igaz barátság szövődött kettőjük között; ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ugyanazt a jelzőt szuperlatívuszban Petrino arra Astorre Leoncellire használja, aki a levél címzettje („*mio grandissimo amico*").[20] E barátság talán csak egy rövid találkozás lehetett

---

mű a vas megmunkálását mutatja be, különös tekintettel a fegyverekre, és ezek alakjára. Noha a Petrini vagy Petrino név gyakorinak mondható Közép-Itáliában, nem bukkan fel a következő műben: PROMIS, 1865. Ha a toszkán eredetet feltételezzük, a Mediciek hadjáratából kiindulva, hiába keressük szerzőnket a firenzei Petrini család különböző családfáin, főleg azért, mert a biztos források még a keresztnevét sem hagyományozták ránk (vö. ASF, *Carte Strozzi*, Serie II, f. CXI (111), cc. 178-179, f. CXIV (114), c. 149; *Carte Pucci*, IX, 9; Biblioteca Nazionale Firenze, *Passerini* 190.)

17 „Weil man aber zur Prunstzeit nit weiss Ih aus was ursachen kheinen sturbm fuergnumbenn, da man doch wol fueglich solches damals thain sollen...", in S. ECKHARDT, id. mű, 111.

18 Húsvét 1594-ben április 10-ére esett, Pünkösd pedig május 29-ére. Ezért az a kedd, amelyen Petrino a levelét írja, május 31-ének felel meg.

19 A legutóbbi régészeti ásatások meghatározták a helyszínt, ahonnan a támadást indították és ahol Balassi megsebesült: HORVÁTH, 2000.

20 Astorre (vagy Astor) Leoncelli (1535-1603), a bajor hercegek kamarása (**Kammerer**) és főlovászmestere (**Oberstallmeister**). Ő tanította a fiatal I. Miksa herceget olaszra és franciára (Albrecht szerint matematikára is), vö. VEHSE, 1853, 104, 147, 275. Az adatot átveszik a kutatók egészen Albrechtig: ALBRECHT, , 1998, 107. Leoncellit a történészek mindig úgy említik, mint Miksa nevelőjét és a Firenzei Állami Levéltárban őriznek egy ajánlólevelet, amelyben Miksa bajor herceg ajánlja Ferdinád nagyhercegnek a nemes „cubicularius Astore de Leoncelli"-t. (ASF, **Mediceo del Principato**, f. 4282, 30). Amikor Petrini a „bajor hercegről" ír, minden valószínűség szerint

Esztergom falai alatt, Petrino mégis meleg szavakkal ír Balassiról, akinek neve számára vajmi keveset mondhatott. Ezért igyekeztünk utánajárni, merre járt életében Petrino, abban a reményben, hátha maradt utána még olyan irat, amely tanúskodna erről a barátságról.[21] Nem értünk el eredményt: magát Petrinót is csak kevéssé és rosszul ismerik a hadmérnökökkel foglalkozó történészek. A tág szakirodalomban csak egy rövid utalást találunk (ott is Petrini alakban) azok között a hadmérnökök között, akiket a toszkán nagyherceg küldött a császári seregek segítésére magyar földre. Ez az adat, amelyet elsőként Promis jegyzett le,[22] változatlan formában tér vissza minden ezzel kapcsolatos tanulmányban. Nem kételkedünk benne, hogy az a Petrini, akit Giovanni de' Medici, Gabriello Ughi és Antonio Lupicini mellett említenek, ugyanaz a személy, mint aki 1594 májusában Esztergomból írt levelet, de teljesen bizonyosak azért nem lehetünk ebben. A Giovanni de' Medici küldetésével kapcsolatos iratok nagy része a Firenzei Állami Levéltárban találhatók. Ezen dokumentumok átvizsgálása nem eredményezett újdonságot sem Petrinóval, sem Balassival kapcsolatban.

Miksára gondol (1573-1651; I. Miksa néven Bajorország hercege 1597-től). Noha 1594-ben Bajorország hercege még V. Vilmos (1548-1626), ő már 1593-tól kezdődően bevezette Miksa fiát a kormányzás tudományába, míg végül leomondott a javára 1597-ben (vö. Stieve, 1885, 1–22; Ritter von Riezler, 1897, 717–723; és Schreiber, 1860, 300).

21 Ezek a kutatások alig mondhatók többnek a részlegesnél és csupán az olasz és magyar forrásokra vonatkoznak. Rómában a Biblioteca e Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito valamint a Biblioteca Militare Centrale anyagában végzett kutatások nem eredményeztek újabb adatokat.

22 A 16–17. századi olasz hadmérnökökről és hadi építészetről, különös tekintettel a 16. századi európai küldetéseikre és a reneszánsz olasz haditudományra jelentős szakirodalomi hagyomány áll a rendelkezésünkre. A szakirodalomban közölt nevek között felbukkan egy bizonyos Petrini (de sohasem Petrino alakban), aki a toszkán különítménnyel került Magyarországra 1594–95-ben, ám míg a többiekről vannak további emlékek, művek és iratok, Petriniről nem szól semmilyen további adat. Nyilvánvalóan nem hagyott hátra írott műveket szemben Lupicinivel, Maggival és más, korabeli hadmérnökökkel szemben, akikhez l. D'Ayala, 1854 (bár nincsen erre pozitív adat, feltételezhetjük, hogy Petrino toszkán családból származott, talán éppen firenzeiből); Promis, 1874: „...ezek a mérnökök nagyon dicséretesen működvén e távoli országokban, rátermettségük számos emlékét hagyták hátra az erődítményekben, amelyeket ott emeltek, bár a történészek bánatára, sokuknak nem jegyezték fel a nevét. Kevés mérnökről van név szerint tudomásunk, közöttük van Petrini, Gabriello Ughi, Antonio Lupicini és Giovanni Altoni" (751); Rocchi, 1908: „csak kevés és tökéletlen adatunk van ezekről a mérnökökről: Petrini, Giovanni Altoni, Lupicini, és főként Gabriello Ughi (1570–1623)" (407). A további szakirodalom nem említi Petrinit. Egy negyed századdal ezelőtt Firenzében zajlott tudományos tanácskozáson hangzott el Zangheri előadása a külföldön működő hadmérnökökről, melyben Petrinóról nem ejtett szót, de fontosnak tartotta, hogy megemlítse Balassi nevét. Vö. Zangheri, 1988. (Ez azt jelzi, hogy egy másik tudományág művelőjének érdeklődése balassi iránt – mint egyébiránt Claudio Magris íróé is – nem a költőnek szól, hanem sokkal inkább a török háborúkhoz és az olasz hadmérnökök magyarországi tevékenységéhez kapcsolódik.

M[1] = Milano, Biblioteca Ambrosiana, codice S 86 sup., ff. 164r-168v.

Anyaga papír, vízjegye körbe írt számszerű monogrammal (Briquet 755), 16. századi. Az oldalak elhelyezkedése: I (régebbi) + 4 + I' (régebbi), mérete kb. 315 × 210 mm (260 × 160 mm). Régi számozás arab számokkal a jobb felső sarokban, ezt egy eltérő, modernebb, ceruzás arab számozás kíséri. Az ívet három egybehajtott lap alkotja, az egyes oldalak végén utalókkal. Vonalazás és előre meghúzott margó nincsen a kéziratban. Az írás kurzív, világos barna tintával készült és meglehetősen nagy betűs, oldalanként kb. 30 sorban. Egy másik kéz sötétebb barna tintával végigjavította az írást, nehezen olvasható vagy eltévesztett betűket kiigazítva, a sorok között itt-ott kiegészítéseket és javításokat eszközölt. Kötése modern, világos karton barna gerinccel, rajta zöld alapon arany nyomással a jelzet*:* „86". Az első őrlapon, középütt olvasható: „F. n. 1516", egy vonallal áthúzva, alatta „S 86". Állapota kiváló.

Az S 86 sup. kódex, amely a híres nápolyi humanista, Gian Vincenzo Pinelli[23] (1535–1601) tulajdonát képezte, a következőket tartalmazza: ff. 1r-162r: 12 különböző munka, köztük 2 alkímiai szöveg, számos magyar és erdélyi ügyekkel kapcsolatos írás,[24] közöttük egy-egy fehér lap); f. 163: fehér lap; f. 164r: *Lettera di Petrino ingegniero da sotto Strigonia (Petrino mérnök levele Esztergom alól)*; f. 164v: fehér lap; ff. 165r-168v: levél; f 169 fehér lap; ff 170-364: 14 különböző terjedelmű és témájú művek (főként matematikai és filozófiai írások), némelyik füzet bekötése fordítva történt. Az egyes írások közé egy vagy több fehér lap van kötve.

M[2] = Milano, Biblioteca Ambrosiana, codice S 93 sup., ff. 208r-211v.

Anyaga papír, vízjegye körbe írt számszerű monogrammal (Briquet 755), 16. századi. 4 oldal, mérete kb. 315×210 mm (260×160 mm). Modern számozás arab számokkal a jobb felső sarokban. Az ívet két egybehajtott lap alkotja, az egyes oldalak végén utalókkal. Vonalazás és előre meghúzott margó nincsen a kéziratban. Az írás elegáns kurzív, világos barna tintával készült és nem nagyon nagy betűs, oldalanként kb. 29 sorban. A szavakban a betűk felső és alsó szárai igen kecsesen balra hajlanak. Ugyanaz a kéz a sorok között itt-ott bejegyzett egyes szavakat. Kötése modern, világos karton barna gerinccel, rajta zöld alapon arany nyomással a jelzet*:* „93". A belső borítón, középütt olvasható tollal: „S. 93 sup.". Állapota kiváló.

A kódex tartalma: 56 különböző hosszúságú munka (főképpen levelek, dalok és epigrammák gyűjteménye). Ff. 208r – 211v: *Lettera scritta dal Petrino.*

23 L. róla Gualdo, 1607; Rivolta, 1914; Raugei, 2001, XIII-XXX. A Biblioteca Ambrosianában őrzött Pinelli-kódexek katalógusát l.: Rivolta, 1933.

24 Bascapé úgy hivatkozik az S 86 sup. kódexre, mint „az Ambrosiana egyik leggazdagabb kódexe a Keletről szóló írások tekintetében". Az írásokat felsorolja Bascapé, 1931, 197.

A milánói Biblioteca Ambrosiana a fent leírt két példányt őrzi a *Lettera dal Petrino ingegnero da sotto Strigonia* című műből. Miután alaposan megvizsgáltuk őket, megállapítottuk, hogy az M^2 kézirat az M^1 kézirat *codex descriptus*a.

Mindkét példány ugyanarra a típusú papírra íródott, amelyet Velencében gyártottak a 16. század végén; vízjele egy körbe írt szerszámíj GE monogrammal (Briquet 755). Az M^1 kéziratban (mint már a leírásban jeleztük) két kéz írását tudjuk azonosítani: az első magát a levelet írta, a második jó néhány javítást eszközölt rajta sötétebb tintával, magában a szövegben (egyes betűk vagy szótagok kihúzásával, illetve átírásával), vagy a sorok közé illesztve szavakat és szótagokat, s ezeket a megfelelő jellel utalva azok helyére. Az M^2 kéziratban ezzel szemben egyetlen kézírást tudunk azonosítani, amely, figyelemreméltó módon, elfogad és beilleszt a szövegbe kivétel nélkül minden olyan javítást, amelyet az M^1 kéziratban a második kéz eszközölt. Még bizonyítóbb erejű az a mód, ahogy az M^1 egy nyilvánvaló tévesztése esetén eljár. A 39-ben a másoló ezt írta: *ho fatto trincerare*, majd a sor fölé írta az *ho* szó után a *cominciato* szót anélkül, hogy az ezzel javítani kívánt *fatto* szót törölte volna, vagyis nem döntött a két lehetséges olvasat között: *ho fatto trincerare* ('árkot készíttettem') és *ho cominciato trincerare* ('árkot kezdtem ásatni'). A második kéz észrevette, hogy hiányzik agy prepozíció a második olvasatban (*ho cominciato trincerare*) a két igelak között és odaírta az *a* elöljárószót a *cominciato* után. Ugyanakkor ő is elmulasztotta kihúzni az így feleslegessé vált *fatto* alakot, bizonyára azért, hogy változatlanul fenntartsa a két lehetséges olvasatot. Az M^2 kéziratban viszont ezt olvassuk: *ho cominciato a fatto trincerare*, ami nyilvánvalóan téves, és nincsen semmilyen utalás rá, hogy két alternatív olvasatról lenne szó. Véleményünk szerint ez a nyilvánvaló hiba egyértelműen bizonyítja, hogy az M^2 kézirat az M^1 kéziratból származik.

Végezetül, az a tény, hogy van néhány nem jelentős variáns az M^2 kéziratban, nem áll ellentétben azzal e feltételezéssel, hogy M^2 az M^1 egyszerűsítéséből származik. Valamennyi, az M^2 másolója által bevezetett eltérő olvasat visszavezethető a stilisztikai egyszerűsítés szándékára:

(I, III, IV, VIII, IX), banális változat választására (VII), vagy helyesbítésre (VI), illetve olyanokra, amelyeket valószínüleg azért végzett el a másoló, mivel az adott szakaszok környezetében előfordultak ezekkel azonos szavak (II, V).

I. 4: *loro* (M^1)] *cosa* (M^2)
II. 16: *posto*] *fosso*.
III. 18: *per l'acqua*] *per acqua*.
IV. 25: *Sua Signoria*] *Vostra Signoria*.
V. 29: *le mie due sudette camerate*] *le mie sudette camerate*.
VI. 31: *fattioni et che sia vero*] *fattioni che sia vero*.
VII. 36: *mi avicinai un mezzo tiro*] *mi avicinai almeno un mezzo tiro*.
VIII. 37: *terror*] *timor*.
IX. 38: *suoi privileggii*] *loro privileggii*.

1. A *scriptio continua*-ban álló szavak különválasztása a jelen nyelvhasználatnak megfelelően.
2. A jelen nyelvhasználatnak megfelelő központozás bevezetése a szövegbe.
3. A diakritikus jelek bevezetése a szövegbe.
4. A kis- és nagybetűk írásmódjának egységesítése a jelen nyelvhasználatnak megfelelően.
5. A rövidítések és betűszavak feloldása. A számokat, amelyeket a szövegben hol római számokkal, hol betűkkel kiírva találunk, ez utóbbi formában szerepelnek, főként az ezresek jelzésének egyszerűsítése érdekében, amelyeket a sor fölé írt *m* betűvel jelez a kézirat.
6. Az *u*/*v* és *i*/*j* alternáció egységesítése.
7. Az *et* alak egységesen *e*-ként történő átírása, mássalhangzó előtt csakúgy, mint magánhangzó előtt. A szöveg nem tartalmazza a *nota tironiana* jelet az *et* megfelelőjeként, ez szinte mindig teljes formájában szerepel, csak néha áll helyette *e* (és felbukkanása nem függ a rákövetkező hang mássalhangzó vagy magánhangzó voltától). A szöveg olvasatának könnyítése érdekében ez utóbbi, a modern nyelvhasználatnak megfelelő alakot részesítettük előnyben.
8. A palatális nazális és a zöngés palatális affrikáta írásmódjának egységesítése.
9. Latinos alakok: tekintve a kézirat kései voltát, ezek csak az írott formák maradványainak tekinthetők, ezért kiiktattuk őket.

További megjegyzések:

Amint már ezt jeleztük az M^1 kézirat leírása kapcsán, a szöveget meglehetősen pontosan átjavította egy korrektor, aki ennek a műveletnek a végrehajtására egy sötétebb színű barna tintát használt, ami jól megkülönböztethető a szöveg leírójának világosbarna tintájától.

A lényegi javításokat (sorok közé történő beírást, kiegészítéseket a szövegen belül, kihúzásokat, rosszul olvasható vagy helytelen betűk illetve szótagok átírását) a szövegben feltüntettük, és jeleztük a szövegapparátusban. Ezen a ponton alkalmasnak tűnik jeleznünk az olvasó számára, hogy a korrektor itt-ott a központozást is javította, általában azzal a céllal, hogy tisztán (erősebb szünetek beiktatásával) különválasszon egyes tagmondatokat, amit nem tett meg elég hatékonyan a szöveg leírója. Példák erre a következő szövegrészek: *con sassi. de' nemici* (17), *che li nostri. fatto questo* (17), *trecento turchi, in numero eguali a loro. così di notte* (19), *qualunque altro. subito diedi* (21). Egy esetben egy teljes mondattot kerek zárójelbe helyezett, s így tartalmának jelentőségét növelte, ezzel is kiemelve Pálfi kormányzó fontos szerepét a hadjáratban: *(Lui ha menato a questa guerra sotto la sua carica circa a venti mila persone d'ogni sorte)* (26). Minthogy a korrektor minden egyes javítása teljesen összhangban van a modern olasz nyelv központozásával, ezeket bevettük a szövegbe.

Forrás

Lettera di Petrino ingegniero da sotto Strigonia[25] (Milano, Biblioteca Ambrosiana, S 86 kódex, ff. 164r-168v)

[1] Lettera scritta dal Petrino ingegnero sotto Strigonia di grandissimo valore al Signore Astorre Leoncelli, cameriero e cavalerizzo maggior del prencipe di Baviera, mio grandissimo amico. [2] A l'illustre signor mio osservandissimo. [3] Io avevo pensato di non scrivere sin tanto che questa città non fusse presa, ma, poi che vedo andar le cose in lungo e con non molta speranza, ho dato di mano alla penna per dargli raguaglio brevemente di quanto è passato. [4] Arrivassimo qui alli 4 di questo e, avendo visitato diligentemente ogni cosa, li dissi che non era loro da burlarsi e se non procedevano cautamente gl'interverebbe quello che non pensavano, sì come gli è avvenuto, e quasi in ogni cosa son stato profeta. [5] Strigonia è divisa in quattro parti, separate l'una da l'altra; venendosi da alto a basso, si trova una gran terra circondata di muro, ma non terrapienato, con un fosso pieno d'acqua, il quale ha una palisata grossissima e molto alta, ma però è comandata[26] a tiro di moschetto in più lochi. [6] Presso questa, a tiro d'archibuggio, sopra una montagna dov'era la badia di San Tomaso, è un forte fatto novamente a costume de' turchi, li quali fanno il primo ricinto di lunghi e grossi legni piantati in terra e poi legati strettamente insieme e aggiungendovi di dietro, discosto cinque o sei braccia, un'altra steccata più bassa, legata però con la prima, la riempiono di terra, lasciando che l'altezza della prima serva di parapetto, poi di fuori è coperta di terra con un fosso secco, stretto e profondo. [7] Dietro a questo, a tiro d'archibuggio, è la città bassa di Strigonia, la quale ha appresso di sé il castello su la montagna, inaccessibile quasi per tutto, ma, per diffetto del sito non molto fiancato,[27] ha poi il ponte di barche sul Danubio e, da l'altra parte, un buon forte con larghe e profonde fosse piene d'acqua. [8] Ora, arrivando qui, dissi che la prima città si poteva pigliar senza batteria[28] di mezo giorno, per esser commandata, e che in molti lochi nessuno poteva star alle difese e che il forte di San Tomaso piglierei in quaranta ora; poi la città bassa si potrebbe espugnare, la quale ci darebbe commodità ultimamente di espugnar il castello. [9] Ma questi signori, li quali hanno preso certe abicoche, pensavano di far il simile ad una terra tale, la quale, per essere frontiera di questo regno e sapendo di dover aspettare questo assedio, era provista di tutto quello che bisogna per una fortezza. [10] Vinsero in conseglio che si dovesse andar dietro al castello e fornir[29] la guerra in tre giorni; io

25 Az M^1 és az M^2 kézirat szövegének eltéréseit a szokásostól eltérő módon nem a lábjegyzetekben, hanem a forrás szövegét követően összegezve közöljük.

26 *comandata*: „Dominata da una posizione elevata" (GDLI, III, p. 339).

27 *fiancato*: „Rinforzato sui fianchi" (GDLI, V, p. 913).

28 *batteria:* „Bombardamento" (GDLI, II, p. 116).

29 *fornir:* „Portare a compimento" (GDLI, VI, p. 198).

non mancai di protestarli e dirli che il loco era inaccessibile e che, quando io fussi dentro con donne sole, non temerei da quella parte essercito anco più grande. [11] Alla fine, per contentarli, li diedi in due giorni assai grande apertura e li levai quelli pochi fianchi[30] che vi erano. [12] Poi, di comissione di più grandi spingendo le genti all'assalto, de' quali il mio capitano Giovan Giacomo fu primo, avendoli il Palfi, governatore del paese, dandoli della man sulla spalla, fatto capitan delle sue genti, fu burlescamente combattuto: li nostri non potevano montare, li inimici non si potevano affacciar alla batteria e, stando li nostri con la schiena appoggiata al muro, spingevano qualcheduno a montare. [13] Li turchi da l'altra parte, quando vedevano arrivar le punte delle picche, si facevano innanzi per venir alle mani; noi con l'artigliaria e con moschetti li respingevamo dentro, con perdita sempre di qualcheduno di loro. [14] La cosa durò così da due ore, quasi comicamente; ma poi, raffreddandosi li nostri per vedere che non potevano far frutto e li turchi vedendoli appoggiati dietro al muro, con fuochi e con sassi li disloggiorono. [15] Continuorono poi la batteria li nostri più di tre giorni, pensando per maggior apertura poter entrare nel castello e io, ancorché me ne burlassi, pur li volsi aiutar con farli una trincera sul fosso, che è strettissimo, e aloggiarli duecento moschettieri. [16] Ma, perché li turchi, uscendo con le spade in mano poco più di cinquanta, li cacciorono dal posto, con la morte di alcuni nostri vilissimamente, cosa che levò di mente a questi colonnelli di tentar cosa così mal a proposito, tanto più perché in concilio mi burlavo di questo suo assalto, morirono a questo assalto de' nostri da dodici in quattordici. [17] Il capitan Giovan Giacomo e il capitan Giulio Mellini romano, mie camerate, furono in due o tre luoghi ferriti con sassi; de' nemici ne furono stracciati molti dall'artigliaria e de' rifuggiti s'intese che furono più di quattro volte tanto che li nostri. [18] Fatto questo, li nostri, vedendosi ingannati della sua oppinione, ritirorono l'artigliaria alla parte interiore e, quel ch'è peggio, fecero abbandonare un piccol forte fatto di sotto la città, il quale impediva a' nemici ogni soccorso che li potesse venire per l'acqua e perciò io me n'adirai con qualcheduno de' più grandi, cosa che ha fatto, insieme con molte altre, che adesso mi credono di vantaggio. [19] In questo mezzo certi cristiani di religione greca, chiamati Arassi, li quali vivono con ' turchi continuamente in questo soggiogato paese, trattorono con ' nostri che, se erano aiutati, procurerebbono di metterci nelle mani quella prima terraccia, dentro alla quale potevano esser trecento turchi, in numero eguali a loro. [20] Così di notte se li diede l'assalto e, tagliando le palisate e salendo le mura, presero la terra con perdita di trenta soldati incirca e due volte tanti nemici, con la morte del beeghi governator d'ogni cosa. [21] Io con questa commodità, perché non mi son volsuto, non potendo, come averei voluto, fornirmi di padiglione e carri, ché mille talleri ci vorrebbono a farlo, *prout* due mila cinquecento, mi ritirai nella città, mostrando di curarmi poco de' suoi concilii; ma questi signori di commune accordo in presenza dell'Arciduca mi chiamorono e il presidente generale della guerra dichiarò che la volontà di tutti e di Sua Altezza era ch'io fussi

30 *fianchi*: „Ripari" (GDLI, V, p. 916).

solo a commandare e deliberare per l'avvenire sopra tutta l'espugnazione, vietandola a qualunque altro. [22] Subito diedi ordine che si attaccasse il forte nuovo e, con quattro pezzi d'artigliaria battendolo, la mattina un solo fianco che aveva l'inimico abbandonò da quella parte il parapetto. [23] Li nostri soldati ungari, li quali aveno alloggiato in una trincera a mezzo tiro di mano, uscendo cominciorono ad accostarsi al fosso, poi al muro, poi, zappando la terra e tagliando la palisata, e voler entrare. [24] Li turchi si diffesero per due ora incirca, ma, alla fine, non potendo star alle difese, essendone morti alcuni, vedendo il picciol fosso passato da molti e che già per buchi molti li erano sotto, per esser quel monte di terra tenerissima, abbandonorono il forte: gettandosi a basso, si salvorono nella città vicina. [25] Il felice successo di questa impresa riscaldò il cuore del signor Palfi, governatore, come ho detto, di questa frontiera, il quale pretende anco a questo governo e pensò la seguente notte, piantando l'artigliarie, di pigliar la città bassa; così la notte, quando penso di mettere li cannoni in un luogo, trovo che lui ha fatto un'altra deliberazione e, avendo seco la maggior parte della nobiltà ungara, disse: «Ho pensato metter l'artigliaria una parte qui e l'altra là; Sua Signoria mi farà grazia di darmi il capitan Giovan Giacomo per far questo e il capitan Giulio per far quest'altro». [26] Io, dolendomi di lui, modestamente li dissi che faceva come quel villano che partì li bovi con suo fratello, il quale disse: «Piglia qual tu vuoi, io voglio il rosso»; e, perché era notte e discosto dal quartiere, non potei dirne parola né a Sua Altezza, né al concilio e, per non aver auttorità di commandare a' ministri, lo lasciai fare. [27] (Lui ha menato a questa guerra sotto la sua carica circa a venti mila persone d'ogni sorte). [28] Venuto il giorno, fece batteria con dodici pezzi in due luoghi; poi, su le venti ore de l'altro giorno, spinse le genti a l'assalto, sì ungari come tedeschi, li quali in cambio alla batteria si andavono a mettere col corpo in terra fra certi capanni abbruggiati. [29] Vedendo però la difficultà de l'andarvi, perché la terra da quella parte fa una gran tenaglia con il castello, il qual superior commanda a tutto quel loco, alla fine lui medesimo, fatto un squadrone di tutta la nobiltà ungara, con le mie due sudette camerate si spinse innanzi, ma, arrivando vicino, si mise a ridosso di un gran sepulcro che li copriva quasi tutti; si stette lì un pezzo senza mai venire alla spada, ma ognun in terra si lasciava dar archibuggiate e delle cannonate. [30] Questa cosa durò quasi un'ora, con gran compassion de' spettatori; poi, senza aver offeso l'inimico, ognuno si ritirò, con morte di circa cento uomini e più di quattro volte tanti ferriti, fra quali fu il colonnello Curzio, che è poi morto, alcuni capitani tedeschi, il Balassi, mio grande amico, de' grandi d'Ungheria, il capitan Giulio, mia camerata, d'una archibuggiata in testa, ma la celata l'ha salvato che non morirà. [31] Ma il peggio di tutto è che è entrata tanta viltà in questa fantaria che apena ardiscono di far le sue fattioni[31] e che sia vero. [32] Io ho poi battuto la città dalla parte de la riviera e fattoli batteria conveniente dove non era fosso, ma piano e nissun fianco, e perché il muro non era terrapienato da quella parte si poteva andar a cavallo e, quel che è più, era

31 *fattioni*: „Operazioni" (GDLI, V, p. 761).

commandato dal nostro forte di San Tomaso a tiro di moschetto, in modo tale che li turchi non potevano star in modo alcuno alle difese e, perché la feci all'improviso e in una notte e in un giorno, erano sicuri che non ci era retrinceramento; ma, o fusse volontà di Dio o error degli uomini, conclusero in concilio che si dovesse dar l'assalto di notte e, perché non abbandonai quel giorno il cannone, non mi ci trovai. [33] Dissi bene a Sua Altezza, il qual sul tardi venne a l'artigliarie, che questa ressoluzione procedeva o da qualche malignità da alcuno de' buoni, o da gran poltroneria; il principe, che è buono e forse disse il vero, mi rispose che era evidente poltroneria, concludendo insieme con chi era con lui che non si poteva desiderar la miglior commodità di questa. [34] Andorono li nostri la notte e con le tenebre occultorono li fatti loro, basta che non entrorno e dissero che, fra morti e ferriti, erano presso a duecento soldati. [35] Dopo questo fatto, conoscendo la viltà soldatesca, si radunò il concilio generale, dove, di commissione del prencipe, feci la prima arenga in latino sopra la quale primo il duca Francesco di Sassonia, poi il duca di Branswic, poi li più grandi di mano in mano dissero il suo parere; e, perché la mia proposta era bipartita, mostrandoli che *in agibilibus mundi duo considerari debent; unum quod fieri debent, alterum quod fieri potest*, dando ancora a questa più divisioni, mi dissero che restavono sopra di questo tre diverse opinioni in piedi, le quali il presidente mi espose e mi diede la elezione. [36] Io conclusi che in tre giorni al più volevo con le trincere, dandomi trecento soldati a travagliare, alloggiar li nostri sopra la batteria;[32] così ordinorono che mi fussero dati, ma la notte nessun volse dar di mano alla zappa; pur, pigliando cinquanta guastatori boemi, mi avicinai al muro un mezzo tiro di mano, ma, perché certi soldati toccorono[33] arma[34] per certi sassi d'un cemiterio, non si puoté profondar la trincera. [37] Per causa di questo essendomi doluto con Sua Altezza, mandò a chiamar tutti gli offiziali e, bravandoli[35] sulla pelle, li fece promettere di far il debito; la seguente notte mi hanno fatto peggio, perché, menandoli sul luogo, senza occasione alcuna, ma aviliti di terror panico, gettando via chi le zappe, chi l'armi, si diedero a fuggire. [38] Sua Altezza ne voleva far appiccar molti, ma costoro con suoi privileggii di non essere tenuti a travagliar di mano si sono diffesi; ma, tornando alla lor viltà, io andai a Sua Altezza e le dissi che guardasse molto bene che, per guadagnar quel d'altri, non perdesse il suo, mostrandoli che una città, la quale ha tre mila uomini in pressidio, può ben assaltar l'artigliarie, le quali non sono guardate da mille poveri uomini d'ordinario, salve le guardie buone. [39] E, discosto un miglio da' quartieri, così adesso ho cominciato a trincerare intorno all'artigliarie e se posso tornar a far un forte sopra l'acqua voglio che si faccia; è ben vero che dubito che ogni cosa sia indarno, perché l'inimico ha ancora la testa del ponte da l'altra parte del fiume e noi non avemo ancora fornito il nostro ponte, le quali sono due cose che persino a Vienna dissi che si dovevano fare. [40] Ma, perché le cose erano ben successe, persin

32 *batteria* : „Area delle piazzeforti dove sono sistemate le bocche da fuoco" (GDLI, II, p. 116).
33 *toccorono*: „Danneggiarono" (GDLI, XX, p. 1093).
34 *arma:* „Arnesi da lavoro" (GDLI, I, p. 662).
35 *bravandoli*: „Minacciandoli" (GDLI, II, p. 360).

ora pensavano solo a far presto e con poca spesa, ma credo che Dio abbia mandato parte di queste cose per mia reputazione, perché si burlavano meco quando io dicevo che per raggion di guerra si doveva far questo o quello, allegandomi[36] il pressidente che loro non guardavano a raggioni tali. [41] Adesso mi credono più e credo mi daranno carica d'infanteria, accioché con le mie genti possi fare quello che altrui non è possibile; s'aspettano infantarie nuove, le quali, se verranno a tempo e vorranno far il debito loro, questa terra presto si espugnerà. [42] Adesso adesso il nemico è uscito in numero di centocinquanta fanti incirca e ha dato sopra l'artigliaria, la quale questa notte avevo messo in un'isola, dentro alla quale si va per ponti di legno. [43] L'inimico è venuto in barca; li nostri, ancorché fossero più di ottocento, subbito sono fuggiti, lasciando l'artigliaria, della quale tre pezzi ne sono stati inchiodati,[37] di maniera che si può giudicare come le cose debbono passare. [44] Dalla parte ancora de l'Ungaria alta il signor Tieffinpol ha ricevuto l'istesso affronto, ancorché al principio di questo mese rompesse li turchi a Hatwan, il quale tiene assediato ancora con quella speranza che noi medesimi avemo. [45] Dio aiuti l'uno e l'altro o almeno metta core in questa fantaria, col quale, ancorché fosse mediocre, fornirei questa impresa in meno di otto giorni. [46] Sotto Strigonia, il martedì giorno dopo la Pentecoste 1594. [47] Ieri che fu li 20 di giugno venne aviso d'Ongaria che gli Arassi s'erano messi in arme in numero di quindici mila e, essendo a ordine dodici mila uomini turchi per andare al soccorso di Strigonia, gli han tagliati tutti a pezzi. [48] Il Transilvano è stato dichiarato dal Gran Turco suo ribello, sì che bisogna farla ora alla scoperta; così anco i valacchi, i quali tagliorono a pezzi li dì passati venticinque mila tartari che il Turco mandava in Ungaria, essendo stati provisti di arme dal prencipe di Transilvania; ond'anch'essi saranno sforzati a seguitar la ribellione. [49] Questi valacchi e moldavi sono angariati da' turchi, in maniera che non li lasciavano anco un coltello da tagliar il pane, anzi non lasciavan loro le cose necessariissime alla vita. [50] Se giungessero gli italiani che s'aspettano forse risveglierebbono il valore nei tedeschi, ché, ove non è competenza[38] de l'una nazione con l'altra, non vi è quel stimolo d'onore ch'è necessario che abbia il soldato per far bene.

Az olasz szöveg variánsainak eltérései

2: A l'illustre] Al Al Illustre, az első, törölt *al*, alig kivehető. 6: primo ricinto di] primo di, a *ricinto* szót a szöveget író kéz utólag iktatja be a sor felett. 8: ultimamente di espugnar il castello] ultimamente di espugnar ila castello, ráírva a szöveget író kéz által egy korábbi, olvashatatlan szó fölé. 9: assedio] assedo, az *i* a szóba írva utólag, a sötétebb tintával író korrektor keze által. 9: bisogna] bisognava, az utolsó szótagot kihúzza a korrektor sötétebb színű tintával, kettős vonalkával. 10: sole] az *o* és az *e* betűket a korrektor írja bele a szóba sötétebb tintával a korábbi, nem olvasható betűkre. 12: combattuto] commbattuto, az első *m* ki van húzva,

36 *allegandomi:* „Adducendomi come scusa" (GDLI, I, p. 316).
37 *inchiodati*: „Resi inutilizzabili mediante un chiodo confitto nel focone" (GDLI, VII, p. 672).
38 *competenza*:"Competizione" (GDLI, III, p. 402).

a korrektor keze által, sötétebb tintával, ferde vonlkákkal. 12, 4: inimici] innici, a korrektor kiegészítette a szót sötétebb tintával, beírt egy *i* betűt és a második nazálist *m*-re alakította. 13: delle picche] delli picche. 13: li respingevamo] a névmásban található *-i* betűt megerősíti a korrektor erősebb tintával az eredetileg ott szereplő *e* betűre írva. 16: burlavo] burlavon, a szó végi *-n* alig kivehető. 18: abbandonare un piccol] abbandonare il un piccol, az *il* szót kihúzza a korrektor sötétebb szinű vonalkákkal. 20: palisate] palisate, ráírva a szövegben egy korábbi, olvashatatlanná tett szóra: az átírást a szöveget lejegyző kéz végzi. 21: due mila cinquecento: a kéziratban a *due* megfelelője arab számjegy, amit egy *i* és egy meglehetősen kétértemű írásjegy követ, leginkább fordított, befejezetlen *c*-re hasonlít. Latin szövegben az *i*ɔ megszokott rövidítés az ötszázas szám jelölésére, ezért javasoljuk a *due mila cinquecento* (2500) olvasatot. Ezt a szakaszt tehát a következőképpen lehtne értelmezni: Petrino nem tudott sátrat és szekereket szerezni, mert az ezer, vagy akár kétezerötszáz forintjába került volna. 22: battendolo] battendolo, az *e* újra van írva, sötétebb tintával, tehát a korrektor keze által. 23: aveno alloggiato] havevono, ahol az *a* újra van írva, vagy a szerző vagy a korrektor kezétől, s ugyanez kihúzta a két szótagot és hozzáfűzte a *-no* végződést a sorok fölé. 25: pretende] pretende, a *t*-t a korrektor írja bele a szóba sötétebb tintával a korábbi, nem olvasható betűkre. l. 26: faceva] facevo; 26: parola né a Sua Altezza] parola a Sua Altezza, a *né* a sor felett van odajegyezve, a korrektor keze által, sötétebb tintával. 26: per non aver] per || haver, a *non* szót a szövegbe írja bele a korrektor sötétebb tintával. 26: lo lasciai fare] lo lasciai fare, az *l* és az *i* betűket sötétebb tintával a korrektor írja be a szavak belsejébe, és rögtön utána egy rövid, olvashatatlan szót húz ki. 30: inimico] innimico, az első *n* betűt aza a káz húzza ki, amely a szöveget lejegyezte. 32: fosso, ma piano e nissun fianco] fosso ma e nissun fianco, a *piano* szót a sor fölé az a kéz írja be, amely a szöveget lejegyezte, s ugyanő átírja a *nissun fianco* szavakban az *i* betűket, két, olvashatatlan betűre írva rá. 32: retrinceramento] retrinciamento, a *ri* szótagot a korrektor írja át a szó belsejében sötétebb tintával. 33: insieme con chi] insieme chi, a *con* szó a sor fölé van betoldva, sötétebb tintával, a korrektor keze által. 35: che «in agibilibus] che inagibilibus, az *e* és az *a* betűket a korrektor írja át erősebben sötétebb tintával. 35, 5: quod fieri potest] quod potest, a *fieri* szót a sor fölé írja be a korrektor egy másik, olvashatatlan betoldott szóra ráírva azt. 38, 2: suoi privileggii] suoi privileggij, a második *l* betűt egy vonallal kihúzza az a kéz, amely a szöveget lejegyezte. 39: ho cominciato a trincerare] ho fatto trincerare, a *cominciato* szót a sor fölé toldja be az a kéz, amely a szöveget lejegyezte, az *a* betűt a *cominciato* szó mögé írja sötétebb tintával a korrektor. 39: inimico] innimico, az első *n* betűt kihúzza világos tintával az a kéz, amely a szöveget lejegyezte. 40: pensavano] pensavono, az *a* betűt a korrektor írja át a korábbi *o* fölé sötétebb tintával. 44: ancorché al principio] ancora al principio, ezt a korrektor toldja be a sor fölé, sötétebb tintával. 47: messi] messi, az betűt sötétebb tintával a korrektor írja át. 49: lasciavano anco] lasciano anco, a *-va-* szótagot a sor felé odaírja az a kéz, amely a szöveget lejegyezte. 49: necessariissime] neceessariissime. 50: nazione con l'altra] nazione con con l'altra. 50: ch' è] che, az a kéz, amely a szöveget lejegyezte beírja a diakritikus jeleket: az aposztrófot és a hangsúly jelét. 50: necessario] neceessario.

Fordítás

Petrino mérnök levele Esztergom alól

[1] Az igen kiváló Petrino mérnök levele Esztergom alól Astorre Leoncelli úrhoz, a bajor herceg kamarásához és lovagjához, nagy barátjához. [2] Nagybecsű, kiváló uramnak. [3] Úgy gondoltam, nem fogok addig írni, amíg el nem lesz foglalva ez a város, de látván, hogy elhúzódik a dolog és nem sok reménnyel kecsegtet, tollat ragadtam, hogy röviden beszámoljak arról, ami történt. [4] E hónap 4-én érkeztünk ide és miután szorgalmasan végiglátogattunk mindent, elmondtam, hogy ez nem tréfadolog és hogy ha nem fognak óvatosan eljárni, olyasmi történhet, amire nem is számítanak. Így is lett, és szinte mindenben jövendőmondónak bizonyultam. [5] Esztergom négy részre oszlik, s e részek elkülönülnek egymástól. Fentről lefelé jőve találunk egy nagy darab földet, amit fal vesz körül, ám nincsen feltöltve. Vízárok is van, amit igen széles és magas cölöpfal védelmez, bár több puskalövésnyire lévő pontról is támadható. [6] Emellett, puskalövésnyire, egy hegyen, amin Szent Tamás apátsága állott, egy erősség áll, amit mostanság építettek török szokás szerint, akik az első védfalat hosszú és vastag szálfákból készítik, amelyeket a földbe állítanak, azután szorosan összekötnek, majd mögötte öt-hat ölre egy alacsonyabb falat állítanak, ami össze van kötve az elsővel. Ezt a távolságot földdel töltik tele, s így a magasabb védfal mellvédként szolgál. Azután kívülről fölldel fedik be, s egy száraz, keskeny és mély árkot készítenek még köré. [7] E mögött terül el puskalövésnyire Esztergom alsóvárosa, amely mellett a várat találjuk a hegyen, szinte minden oldalról megközelíthetetlenül. A hely hiányossága miatt azonban oldalról nemigen van megerősítve. A Dunán hajóhíd vezet át, s a túlparton egy jó erősség széles és mély, vízzel telt árkokkal. [8] Nos, ideérkezvén megmondtam, hogy az első várat be lehet venni tüzérség nélkül fél nap alatt, hogy uralmunk alatt legyen, és azt is, hogy sok helyen semmiféle védelem nincsen, s hogy a Szent Tamás erődjét negyven óra alatt bevenném, azután az alsóvárost is meg lehetne vívni, ahonnan szintén támadhatnánk a várat. [9] De ezek az urak, akik bevettek már néhány düledező romot, azt gondolták, úgy kell eljárni, mint azokon a helyeken, amelyek ennek az országnak a határait védik és ezért számítanak az ostromra s mindennek fel is vannak szerelve, amire szüksége van egy erődnek. [10] A haditanácsban ők kerekedtek felül és három napra tervezték az ütközetet. Nem habiztam tiltakozni ez ellen és kijelenteni, hogy ez a hely megközelíthetetlen és még ha csupa asszonyszeméllyel volnék is odabenn, nem félnék erről az oldalról még nagyobb hadseregtől sem. [11] Végül, hogy örömet szerezzek nekik, két nap alatt igen nagy rést ütöttem és eltakarítottam azt a pár akadályt, ami útban volt. [12] Azután néhány hadvezér, köztük az én kapitányom, Giovan Giacomo és Pálfi, ennek az országnak a korményzója, irányításával a fővezér elindította az ostromot: vállukra tette a kezét és kinevezte őket az emberek kapitányává. Az ütközet tréfás volt,mivel a mieink nem tudták megmászni a falat, az ellenség nem tudott előmerészkedni a tüzérség miatt. A mieink háttal a falnak támaszkodtak és úgy nyomtak fel néhány embert a falakra. [13] A törökök a túlsó oldalon, látva az előretolt ékek érkezését, előjöttek, hogy megküzdjenek velük, mi azonban tüzérségi tűzzel és puskákkal visszakergettük őket, úgy, hogy veszteségeik is lettek. [14] A dolog két óra hosszat ment így, szinte komikus módon, ám utóbb a mieink lelkesedése alábbhagyott, mert látták, hogy nem tudnak semmit sem elérni, s a törökök, akik látták őket a fal mellett, lövésekkel és kövekkel elűzték őket. [15] A mi tüzérségünk ezután három napig folytatta a tüzelést, azt gondolván, hogy nagyobb omláson át könnyebben be lehet majd jutni

a várba. Noha nem értettem ezzel egyet, segítettem nekik azzal, hogy készítettem egy lövészárkot a várárokkal szemben, ami igen szűk, s elhelyeztem oda kétszáz puskást. [16] Minthogy azonban a törökök kitörtek karddal a kezükben és elűzték őket erről a helyről, s ott néhányan meg is szörnyű módon haltak a mieink közül, a vezéreink kiverték a fejükből ezt a rosszul felépített tervet. Annál is inkább, mivel a haditanácsban én ellene is voltam a tervnek és valóban meg is halt ott tizenkét vagy tizennégy emberünk. [17] Giovan Giacomo kapitány és a római Giulio Mellini kapitány, jó cimboráim, két-három helyen meg is sérültek a kövek miatt. Az ellenség közül sokat széttépett a tüzérségi tűz és hallottuk, hogy az elmenekültek négyszer annyian vannak, mint a mieink között. [18] Ezután a mieink, látván, hogy nem bízhatnak a véleményükben, visszahúzták az ágyúkat belülre és ami még rosszabb, elhagytak egy kicsiny erősséget, amely a város alatt helyezkedett el és meggátolta az ellenséget abban, hogy bármilyen segítséget kahasson a víz felől. Ezért igen megmérgesedtem a fővezérek némelyikére, aminek az lett az eredménye, sok más ok mellett, hogy most már többre tartanak. [19] Eközben bizonyos görög vallású keresztények, akiket Arassi-nak hívnak[39] és együtt élnek a törökökkel ebben az elnyomott országban, tárgyaltak a mieinkkel, hogy amennyiben segítséget kapnak, elintézik, hogy kezünkre adják az első teraszt, amelyen belül vagy háromszáz török lehet, ugyanannyian, mint ők maguk. [20] Így azután éjnek idején megostromolták ezt a helyet, levágták a védfalat és megmászták a falakat, elfoglalván ezt a területet. A mieink közül vagy harmincan estek el, az ellenség közül kétannyian, köztük a bég, mindenek parancsolója is. [21] Ezután mivel nem tehettem, amint szerettem volna, hogy sátrat és szekeret szerezzek, mivel ezer tallér kelle ehhez, vagyis összesen kétezerötszáz, visszavonultam a városba, ezzel mutatván, hogy nem foglalkozom a haditanáccsal. Ám ezek az urak együttes akarattal és a főherceg jelenlétében elhívtak engem és a hadvezér kijelentette, hogy mindnyájuk és Őfelsége akarata, hogy egyedül én parancsoljak és határozzak a jövőben az ostrommal kapcsolatban, s ezt megtiltják mindenki másnak. [22] Azonnal megparancsoltam, hogy támadják meg az új erődöt, és négy ágyúval lövettem egy reggelen át egy oldalról, s az ellenség azon az oldalon elhagyta a mellvédet. [23] Magyar katonáink, akik egy fél kőhajításnyra lévő árokban voltak, kibújtak innen és megközelítették az árkot, majd a falat, s a földet letúrván elvágták a cölöpöket, igyekezvén bejutni. [24] A törökök mintegy két órán keresztül védekeztek, ám végül nem tudták tartani a védelmet, mivel néhányan már meg is haltak közülük, s látták, hogy a keskeny árkon már többen átjutottak és a réseken közelednek, hiszen ezen a hegyen igen puha a föld. Ekkor a törökök elhagyták az erődöt és lefelé rohanva a közeli városba menekültek. [25] Ennek az ostromnak a szerencsés kimenetele feltüzelte Pálffy úr lelkét, aki, mint mondtam, e földnek a kormányzója, és fenntartaná magának az irányítást, úgy gondolta, hogy következő éjjel a tüzérséggel beveszi az alsóvárost. Így hát éjszaka, amikor éppen át akartam helyeztetni az ágyukat máshová, azt találtam, hogy ő már mást határozott, és minthogy az ő pártján volt a magyar nemesség java, így szólt: „Úgy gondoltam, hogy a tüzérséget ide és ide helyezem el. Uraságod tegye meg a szívességet, hogy átadja nekem Giovan Giacomo kapitányt erre a feladatra és Giulio kapitányt erre a másikra". [26] Én rossz néven vettem ezt tőle, szerényen csak annyit mondtam, hogy úgy viselkedik, mint az a paraszt, aki a testvérével osztozkodott az ökrökön, s így szólt: „Vedd el azt, amelyiket akarod, enyém a vörös." Minthogy éjszaka volt és nem tudtam volna beszélni Őfelségével vagy a haditanáccsal, s nem volt hatalmam utasítani a hadsegédeket, ráhagytam a dolgot. [27] (Ő maga ebbe a hadjáratba vagy húszezer mindenféle katonát hozott.) [28] Amikor

39 Valójában a rácokról van szó. (A ford.)

kivilágosodott, tüzet nyitott tizenkét ágyúval két helyről, majd húsz óra elteltével, másnap elindította az embereit, magyarokat és németeket, akik a tüzérségi tűz után testükkel benyomultak a leégett viskók közé. [29] Látván azonban a bejutás nehézségét, mivel a terep összeszűkül a vár alatt, ahonnan felülről mindent uralni lehet, végül ő maga, a magyar nemesek csapatával és két említett cimborámmal előretört. Közelebb érkezve azonban egy nagy törésnél megállt, ahol szinte mindenki fedezékben lehetett. Itt álltak egy darabig, de nem tudtak közelharcba bocsátkozni, uganakkor az ott levők ki voltak szolgáltatva az ágyú- és puskalövéseknek. [30] Ez a dolog majd' egy óra hosszat tartott a nézők nagy együttérzése mellett, azután anélkül, hogy rá tudtak volna törni az ellenségre, mindenki visszavonult, s ott veszett vagy száz ember és négyszer annyi megsebesült, közöttük Curzio tábornok, aki azután meg is halt, néhány német kapitány, Balassi, az én nagy barátom, Magyarország nagyjai közül, Giulio kapitány, barátom, aki a fején kapott lövést, de őt a sisak megmentette, nem fog meghalni. [31] Ám a legrosszabb a dologban mégis az, hogy a gyalogságba nagy félelem költözött, alig merik elvégezni a kiadott feladatot, és ez igaz. [32] Én a várost azután a folyópart felöl vívtam, s onnan lövettem alkalmasint, ahol nem volt árok, hanem csak a lapos part és mivel a fal nem volt földdel megerősítve arról az oldalról, innen lovon is be lehetett hatolni, és ami még fontosabb, uralni lehetett a helyzetet a mi Szent Tamás erődünkből, ami puskalövésnyire volt csak. Így azután a törökök semmiképpen nem tudták tartani a védelmet, mivel hirtelen és éjszaka s a rákövetkező napon támadtam. Bizonyosak voltak benne, hogy nincsen ott árok, s Isten akaratából vagy az emberek hibájából úgy határoztak a haditanácsban, hogy éjszaka kell rohamozni. Én pedig, mivel aznap el sem hagytam az ágyúkat, nem voltam ott. [33] Meg is mondtam Őkegyelmének, aki estefelé kijött a tüzérséghez, hogy ez az elhatározás vagy a jóemberek egyikének rosszakaratából származik, vagy a nagy lustaságból. A herceg, aki jó ember és talán igazat mondott, azt válaszolta nekem, hogy nyilván a lustaság az oka a dolognak s arra jutott azzal a személlyel, aki vele volt, hogy nem lehet nagyobb kényelmet kívánni ennél. [34] Éjszaka azután a mieink megindultak és a sötétség miatt nem látszott, mit végeztek: annyi bizonyos, hogy ben nem jutottak és holtak és sebesültek együtt voltak vagy kétszázan. [35] Ezután az eset után, felismerve a katonák gyávaságát, összeült a nagy haditanács, ahol a herceg megbízásából megtartottam az első lelkesítő beszédet latinul, amelyről azután először a szászországi Ferenc herceg, majd Branwwic herceg, azután sorban rang szerint ki-ki elmondta véleményét. Az én javaslatomnak két része volt, mivel megmutattam, hogy *in agibilibus mundi duo considerari debent; unum quod fieri debent, alterum quod fieri potest*, s azután ezeket is tovább osztottam. Azt mondották, hogy ezekből három lehetőség marad fenn, amelyeket az elnök elémtárt és átadta a választás jogát. [36] Én azt határoztam, hogy három nap alatt árkokat készíttetek háromszáz katonával, hogy a mieinket elhelyezzem a lőállás felett. Megparancsolták, hogy bocsássák rendelkezésemre ezeket, ám éjjel senki nem akart a földmunkához látni. Én azonban magamhoz vettem ötven cseh árkászt és fél kőhajításnyira megközelítettem a falakat. Itt azonban néhány katonának tönkrement a szerszáma a temető kövei miatt és nem sikerült elmélyítenünk az árkot. [37] Amikor efeletti sajnálkozásomat előadtam Őkegyelmességének, ő egybehívta valamennyi tisztet és jól lehordta őket, megígértetvén velük, hogy megteszik kötelességüket. A rákövetkező éjjel még inkább cserben hagytak, mivel amikor odavezettem őket a megfelelő helyre, ok nélkül, páni félelmükben eldobálták a kapákat és menekülésbe fogtak. [38] Őkegyelmessége többeket fel akart köttetni, ám ezek az emberek azzal védték magukat, hogy joguk van rá, hogy ne kelljen kézi munkát végezniük. Elmentem ekkor Ökegyelmességéhez és megmondtam neki: jól vigyázzon, hogy miközben a másét el akarja venni, el ne veszítse, ami az övé. Rámutattam,

hogy egy olyan város, amelyet háromezren védenek, bízvást megrohamozhatja a tüzérségünket, amit csak ezer szegény örödg őriz, a jó őröket leszámítva, [39] s táadásul egy mérföldre van csak a város lakott negyedétől. Így azután elkezdtem árkokat készíttetni a tüzelőállások körül, s ha sikerül, a folyóparton is akarok építtetni egy kis erősséget. Igaz ugyan, hogy attól tartok: minden dolgot hiába végzünk, mivel az ellenség tartja még a hídfőállást a túlsó parton és mi még nem készítettük el a hidunkat: ez pedig két olyan dolog, amit még Bécsben megmondtam, hogy szükséges elintéznünk. [40] Mivel azonban a dolgok jól történtek, még most is arra gondoltak, hogy sietve és kevés költséggel célt érhetnek. Én úgy gondolom, hogy ezeknek a dolgoknak egy részét Isten küldötte, hogy az én jóhíremet mentse, mivel kinevettek engem, amikor megmondtam, hogy a hadviselés okából ezt és ezt meg kell tenni, s az elnök azt vetette ellenem, hogy ők ezekkel az okokkal nem foglalkoznak. [41] Most már jobban hisznek nekem és azt hiszem, rám fogják bízni a gyalogság irányítását, hogy az embereimmel vigyem végbe azt, ami másoknak nem sikerült. Most új gyalogságot várnak, s ha ez megérkezik és megteszi kötelességét, akkor hamarosan elfoglalhatjuk ezt a földet. [42] Most pedig az ellenség kitört, körülbelül százötven fővel, s rátámadt a tüzérségre, amit az éjjel egy szigetre helyeztettem, amit fahidakon át lehet elérni. [43] Az ellenség csónakokkal kelt át, s a mieink, noha nyolcszáznál is többen voltak, azonnal elmenekültek, s magára hagyták az ágyúkat, amelyből három rögzítve volt már. Ebből is megítélhető, mi várható itt. [44] Felső-Magyarországról Tieffinpol úr ugyanazt a parancsot kapta, hogy e hónap elején törjön rá a hatvani törökökre, s ő ostrom alatt tarja a várost, úgy, ahogy mi is itt a miénket. [45] Isten segítse ezt a küzdelmet s a másikat is vagy legalább üntsön bátorságot ebbe a gyalogságba, amellyek, még ha közepesen erős is, kevesebb, mint nyolc nap alatt véghez tudnám vinni ezt a vállalkozást. [46] Esztergom alól, 1594 Pünkösdjét követő kedden. [47] Tegnap, vagyis június 20-án hír jött Magyarországról, hogy az Arassi-k több, mint tizenötezren fegyvert ragadtak, és minthogy tizenkétezer török volt Esztergom megsegítésére rendelve, ezeket mind levágták. [48] Erdély urát a törökök ura lázadónak nyilvánította, úgyhogy most minden napvilágra jutott. A románok is így jártak el, akik az elmúlt napokban huszonötezer tatárt vágtak le, akiket a törökök küldtek Magyarország ellen, s a románokat is az erdélyi fejedelem látta el fegyverekkel, vagyis immár ők is részesei a lázadásnak. [49] Ezeket a románokat és moldávokat a törökök úgy sanyargatták, hogy még egy késük sem maradhatott, amivel a kenyeret megszeghették volna, s még az élethez legszükségesebb dolgoktól is megfosztották őket. [50] Hozzáteszem ehhez, hogy az ide várt olaszok esetleg felkelthetik a németekben is a harci kedvet, hiszen ahol nincsen versengés a nemzetek között, nincs a büszkeségnek az a kihívása, ami kell ahhoz, hogy a katona jól végezze dolgát.

Regestum a magyarországi dolgokról VIII. Kelemen pápához írott levélről (1594) (Milano, Biblioteca Ambrosiana, codice S 86 sup., ff. 170r-171v)

Az 1594-ben kelt levelet egy bizonyos P. I.[40] küldte VIII. Kelemen pápának azzal a céllal, hogy beszámoljon a törökök mind jelentősebb hadi sikereiről magyar földön. Miután röviden, ám jelentőségteljesen felsorolja, hogy a hitetlenek már mely területeket foglalták el, írója abban találja meg a megoldás kulcsát a kialakult helyzetben, hogy vissza kell állítani a keresztény fejedelmek szövetségét. Ennek a javaslatnak az alátámasztására „költői" hasonlattal él: amint a zene, „sok hang szép egysége" hatalommal bír arra, hogy „elűzze a rossz szellemet akárhonnan", ugyanígy a keresztény fejedelmek is, ha egység lesz közöttük „minden bizonnyal […] el tudják majd űzni Isten ellenségeit". P. I. ezután felsorolja mindazokat a „hangokat", akik nem fognak habozni felvenni a harcot a hitetlenekkel szemben (feltételezve az egyes európai államok részéről megküldendő erősítést is) és azzal zárja levelét, hogy kifejezi sajnálatát, amiért maga nem vehet tevékenyen részt a vállalkozásban és arra kell szorítkoznia, hogy „imáival küzdjön".

Függelék

I. Az M[1] kézirat grafémáinak elemzése

- ***u/v* alternáció**

A szöveg általában az *u* betűt használja csakúgy a szó elején, mint a szó belsejében, pl.: *caualerizzo* (1), *Bauiera* (1), *haueuo* (3), *Giouan* (12, 17, 25), *burlauo* (16), *haueua* (22), *uicina* (24),

40 Annak ellenére, hogy a már többször idézett Bascapé, miután megemlíti, milyen fontos a *Petrino mérnök által Esztergom alól írott levél*, anélkül utal a kéziratra, hogy megemlítené, ki a szerzője. A Biblioteca Ambrosiana online katalógusában, ha megadjuk a „P. I." monogramot a szerző meghatározására, akkor Petrinót kapjuk eredményül. Miután alaposan áttanulmányoztam a *VIII. Kelemen pápához Magyarország dolgai ügyében írott levél* tartalmát (amelynek dátuma az itt közölt levelünkkel megegyezően 1594) , úgy gondolom, hogy nem tartható fenn ez a feltételezés. Először is, a levél írója a szövegben található helymegjelölésekből kikövetkeztethetően távol helyezkedik el a csata hevétől: „*idáig* hallatszott a fegyverek zaja, amint *amott* testvéreink megütköznek a törökökkel az országban, amelyet mi Ungariának nevezünk". Másrészt ennek a levélnek a szerzője arra a következtetésre jut, hogy ő maga nem vehet részt személy szerint a küzdelemben a török ellen, ám ígéretet tesz, hogy kitartóan imádkozik Istenhez a vállalkozás sikeréért: „imával fogok küzdeni, amint tette ezt Mózes, miközben népe harcolt, s olyan mértékben kerekedett felül, amennyire Mózes imádkozott". Nos, valóban valószerűtlennek tűnik, hogy Petrino egy éven belül megírta volna ezt a levelet VIII. Kelemenhez, azután pedig tevékenyen részt vett volna Esztergom ostromában. A pápának írt levélben felbukkanó idézetek hangneméből úgy tűnik, hogy „P. I." nem annyira az erődítményeken dolgozó hadmérnök, semmint inkább szerzetes. Mindezen elemek alapján nem tűnik tehát valószínűnek, hogy a *VIII. Kelemenhez írott levél* szerzője azonosítható volna Petrinóval. Az Ambrosiana könyvtár katalógusa által sugallt megoldás leginkább avval lehet összefüggésben, hogy a kézirat, amelynek szerzője a titokzatos „P. I.", ugyanabban a vegyes tartalmú kötetben szerepel, mint a *Petrino mérnök levele,* méghozzá közvetlenül utána.

uenuto (28, 43), *riuiera* (32), *euidente* (33), *diuisioni* (35), *uoleua* (38), *doueua* (40), *Transiluano* (48), *ualacchi* (48). A *v* graféma a következő szavak elején bukkan fel: *Vienna* (39) e *Vungheria* (30, 44).

- ***i/j* alternáció**

A szöveg mindenütt az *i* grafémát használja, kivételt az egyes számban *-io*-ra végződő szavak jelentenek, mert ezeket *-ij* végződéssel találjuk meg, pl.: *concilij* (21), *privileggij* (38) e *necessarijssime* (49).

- ***z/c* alternáció**

A szövegben általában a *z* graféma használata kerül előtérbe, pl: *caualerizzo* (1), *speranza* (3), *senza* (8, 37), *fortezza* (9), *mezzo* (19, 36), *altezza* (21, 26, 33, 37), *pezzi* (22, 28), *zappa* (36). Ugyanakkor kivételek is adódnak ez alól: részint *s* grafémát találunk e hang jelölésére, pl.: *palisata* (5, 23), *palisate* (20), sőt egy szóban felbukkan a *c* graféma is: *terraccia* (19).

- **A veláris zöngétlen zárhang jelölése (*c*, *k*, *ch*, *q*)**

A veláris zöngétlen zárhangot az *a, o* és *u* magánhangzók előtt a szokott módon jelöli a szöveg, pl.: *cameriero* (1), *caualerizzo* (1), *castello* (7, 8, 10, 15, 29), *capitan* (12, 17, 25, 30), *carri* (21), *cannoni* (25); *amico* (1), *costume* (6), *abicoche* (9), *commissione* (12, 35), *comicamente* (14), *soccorso* (18, 47), *fianco* (22, 32), *turco* (48, 48); *alcuni* (16, 24, 30), *curarmi* (21), *Curtio* (30), *alcuno* (32, 33), *sicuri* (32), *occultorono* (34), *alcuna* (37).

- **A veláris zöngés zárhang jelölése (g, gh)**

A szövegben a veláris zöngés zárhangot a modern olasz ortográfia szerinti eloszlásban jelölik, vagyis *a, o* és *u* előtt grafémával: *legati* (6), *ingannati* (18), *soggiogati* (19), *ungari* (23, 28), *arenga* (35), *Ongaria* (47), *angariati* (49); *Strigonia* (1, 5, 7, 46, 47), *lungo* (3), *gouernator* (12, 20, 25), *luogo* (25, 37); *raguaglio* (3), *guerra* (10, 21, 27, 40), *eguale* (19), *seguente* (25, 37), *guastatori* (36), *guardie* (38); *e*, *i* előtt pedig *gh*-val: *larghe* (7), *Vngheria* (30, 44); *lunghi* (6), *luoghi* (17, 28).

- **Palatális zöngétlen affrikáta (*c*, *ci*)**

Ezt a hangot a modern helyesírásnak megfelelően jelöli a szöveg az *a* és az *o* magánhangzók előtt: *braccia* (6), *affacciar* (12), *retrinciamento* (32), *faccia* (39); *cacciorono* (16), *cominciorono* (23), *accioche* (41) és *e*, *i* előtt is: *Leoncelli* (1), *inaccessibile* (7, 10), *tricera* (15, 23, 36), *felice* (25), *successo* (25), *celata* (30), *necessario* (50); *prencipe* (1, 35, 48), *città* (3, 7, 8, 18, 21, 25, 32, 38), *esercito* (10), *nemici* (17, 18, 20), *principio* (44). Az egyetlen kivételt, *e* előtt, e szóban találjuk: *trinciere* (36).

- **Palatális zöngés affrikáta (g, g*i*)**

Ezt a hangot a modern helyesírásnak megfelelően jelöli a szöveg minden helyzetben, *a, o, u,* illetve *e, i* magánhangzók előtt is: *Giacomo* (12, 17, 25), *appoggiata* (12), *abbruggiati* (28), *archibuggiate* (29), *archibuggiata* (30); *maggior* (1, 15, 25), *archibuggio* (6, 7), *giorno* (8, 28, 32), *giorni* (10, 11, 15, 36, 45), *Giouan* (12, 17, 25), *peggio* (18, 31, 37), *religione* (19); *aggiungendoui* (6), *Giulio* (17, 25, 30), *giudicare* (43), *giugno* (47), sia dinnanzi a *e*, *i*: *ingegniero* (1), *diligentemente* (4), *spingendo* (12), *genti* (12, 28, 41), *generale* (21, 35); *rifuggiti* (17), *fuggire* (37), *priuileggij* (38), *fuggiti* (43).

- **Palatális nazális (*n*, *gn*, *ni*, *ngn*, *ngni*)**

Az egyetlen *ingegniero* (1) szó kivételével a palatális nazális a megszokott *gn* kettős graféma, pl.: *signore* (1), *signor* (2, 25, 44), *montagna* (6, 7), *regno* (9), *malignità* (33).

- **Palatális laterális (*l, li, gl, lgl*)**

A palatális laterális is mindig a modern *gli* írásmóddal szerepel, pl.: *artigliaria* (13, 17, 18, 22, 42, 43), *tagliando* (20, 23), *padiglione* (21), *tenaglia* (29), *miglio* (39).

- **A *h* felbukkanása az 'avere' ige ragozott alakjaiban**

A szövegben a z 'avere' ige valamennyi ragozott alakja *h* grafémával kezdődik: *haueuo* (3, 42), *hauendo* (4, 25), *hauerei* (21), *hauerei* (21), *haueua* (22), *hauer* (26, 30), *hauemo* (39, 44), *habbia* (50).

- **Latinos írásmód**

A szövegben felbukkan néhány latinosan írt szóalak, amelyet a korszak nyelvi szokásait figyelembe véve az írott latin nyelv puszta emlékeiként értelmezhetünk. Többször megmarad az etimológiailag indokolt helyeken a *h* graféma, de felbukkan indokolatlanul (népi etimológiaként) is: *hora* (8, 24, 30, 40, 48), *Thomaso* (6, 8, 32), *hore* (14, 28), *Christiani* (19), *huomini* (30, 32, 38, 47), *Bohemi* (36), *hieri* (47), *honore* (50). Ezen túl megtalálható a *ti* latin betűkapcsolat megőrzése is egyes esetekben: *espugnatione* (21), *gratia* (25), *Curtio* (30), *offitiali* (37), *reputatione* (40), *natione* (50). Ugyanez igaz a *ph* kapcsolat megőrzésére is: *propheta* (4), valamint a latin *u*-ra: *sepulcro* (29). Végezetül van néhány olyan főnév, amely megőrzi latinos írásmódját: *concilio* (16, 26, 32, 35), *concilii* (21).

II. Az M[1] kézirat nyelvi alakjainak általános jellemzése

Megjegyzés: Az elemzett formák átírásakor az *u*/v allográfokat megkülönböztetjük és a modern helyesíráshoz igazítjuk a latinos alakokat, itt is alkalmazzuk tehát azokat a kritériumokat, amelyeket a levél átírásakor alkalmaztunk.

- ***Hangsúlyos ĕ nyílt szótagban***

Ez a magánhangzó a megszokott diftongizált alakban áll,[41] pl.: [1]*dietro* (6, 7, 10, 14), *vietandola* (21), *piedi* (35), *tiene* (44).

- ***Hangsúlyos ŏ nyít szótagban***

A hangsúlyos *ŏ* a nyílt szótagban diftongizálódik[42]: *fuori* (6), *buon* (7), *fuochi* (14), *luoghi* (17, 28), *nuovo* (22), *luogo* (25, 37), *vuoi* (26), *uomini* (30, 32, 38, 47), *buoni* (33), *buono* (33), *nuove* (41). Van ugyanakkor néhány olyan eset, amikor az *ŏ* nem diftongizálódik[43]: *lochi* (5, 8), *loco* (10, 29), *core* (45).

- **anafonézis**

A szövegben a palatális mássalhangzó előtt az *ę* többnyire *i*-vé alakul[44]: *pigliar* (8, 25), *piglierei* (8), *spingendo* (12), *spingevano* (12), *respingevamo* (13), *piglia* (26), *pigliando* (36), *miglio* (39), kivétel: *conseglio* (10). Ugyanígy az *ǫ* az *n* + palatális vagy veláris mássalhangzó előtt *u*-t eredményez:[45] *lungo* (3), *lunghi* (6), *aggiungendovi* (6), *giungessero* (50).

- ***e/i* hangsúlyos helyzetben**

Hangsúlyos helyzetben *i*-ből e keletkezik: *prencipe* (1, 35, 48).

A hangsúlytalan magánhangzók rendszere

- **Az *e/i* váltakozása a hangsúlyos szótag előtti szótagokban[46]**

A következő eseteket figyelhetjük meg, amikor a hangsúlyos szótag előtt az *e*-ből *i* alakul: *ricinto* (6), *nimici* (12), *nissun* (32).

- **A hangsúly előtti szótagokban álló *e***

Néhány esetben a hansúlyos szótag előtti pozícióban álló *e,* amennyiben *r* követi, *a*-vá alakul,

41 Rohlfs, § 84.
42 Rohlfs, § 106.
43 Rohlfs, § 107.
44 Rohlfs, § 49.
45 Rohlfs, § 70.
46 Rohlfs, § 130.

ami az egész venetói területre jellemző hangváltozás (bár fennmarad annak a gyanúja, hogy inkább az előtte vagy utána álló szótag *a*-jához történő hasonulás történik csupán).[47] Példák erre a következők: *artigliaria* (13, 17, 18, 22, 42, 43), *fantaria* (31, 45), *infantarie* (41), *Ongaria* (47). Ezek mellett a formák mellet uganakkor megtaláljuk a megszokott alakokat is, mint például: *batteria* (8, 12, 28, 32, 36), *Ungheria* (30, 44), *poltroneria* (33, 33) és *infanteria* (41).

- **Az *o/u* váltakozása a hangsúlyos szótag előtti szótagokban[48]**

Ingadozást találunk ebben a pozícióban *o* és *u* között: *Ongaria* (47) e *Ungheria* (30, 44).

- **A hangsúlytalan szóvégi magánhangzók leesése**

Még ha nem is teljesen általámosan, a szövegben gyakran találunk rá példát, hogy *n* és *r* után a szóvégi *e* leesik, amely tipikus az észak-olasz szövegekben,[49] főként a főni igenevekben, mint például *andar* (3, 32), *arrivar* (13), *venir* (13), *aiutar* (15), *esser* (8, 19, 24), *voler* (23), *star* (8, 24, 32), *far* (9, 14, 25, 31, 38, 40, 48, 50), *desiderar* (33), *profondar* (36), *chiamar* (37), *appiccar* (38), *guadagnar* (38), *assaltar* (38) valamint a következő szavakban: *maggior* (1, 15), *governator* (20), *superior* (29), *compassion* (30), *error* (32), *miglior* (33), *terror* (37), *raggion* (40). Egyes esetekben a szóvégi *o* is leesik az *n* után[50]: *capitan* (12, 17, 17, 25, 30), *ognun* (29) *nessun* (36), valamint az *l* után is: *piccol* (18), *picciol* (24).

A mássalhangzók rendszere

- **Mássalhangzók palatalizációja**

Si.[51] Az *abbruggiati* (28) alakban, amelynek töve a feltételezett latin *BRUSIARE, a szokott toszkán 's' helyett (amelynek írott formája *ci*), itt a 'zs' zöngés szibilánst feltételezhetjük.

- **A magánhangzók közötti pozícióban álló mássalhangzók zöngésedése[52]**

A szövegben nem találjuk meg mindig a *k* hang zöngésedését magánhangzók közötti helyzetben, hiszen a *luoghi* (17, 28), *luogo* (25, 37) alakok mellett megtaláljuk a latinos alakokat is: *lochi* (5, 8) e *loco* (10, 29).

- **Rövid és hosszú mássalhangzók a szó belsejében**

A hangsúlyos szótag utáni helyzetben[53] a paroxiton szavakban általános a mássalhangzók kettőzése, a következő példák kivételével: *mezo* (8) e *abicoche* (9).

A hangsúlyos szótag előtti helyzetben[54], az *ad-* prefixum után nem találunk kettőződést:[55] *apena* (31), *avicinai* (36), *aviliti* (37), *aviso* (47). Noha itt is többnyire kettőződnek a mássalhangzók, gyakrabbak a rövidülések: *cavalerizzo* (1), *raguaglio* (3), *interverebbe* (4), *Tomaso* (6, 8, 32), *provista* (9), *comissione* (12), *aloggiarli* (15), *sudette* (29), *improviso* (32), *dimisioni* (35).

Végezetül a szövegben szép számmal akadnak hiperkorrekt megoldások, amelyek főként az észak-olasz területeken gyakoriak, akik bizonytalankodnak az irodalmi nyelv egyes szavainak a helyesírását tekintve[56]: *archibuggio* (6, 7), *diffetto* (7), *commandata* (8), *ferriti* (17, 30, 34), *oppinione* (18), *commandare* (21, 26), *diffesero* (24), *commanda* (29), *archibuggiate* (29), *archibuggiata* (30),

47 Stussi, 1965, XLVIII.
48 Rohlfs, § 131.
49 Stussi, 1965, XXXIII–XXXV.
50 Tomasoni, 1994, 215.
51 Rohlfs, § 286.
52 Bruni, 1984, 254–57; Stussi, 1965, LVI–LVIII.
53 Castellani, 1980, 337–38.
54 Castellani, 1980, 338–39.
55 Castellani, 1980 , 339-42.
56 Rohlfs, § 229; Tomasoni, 1994, 215.

ressoluzione (33), *diffesi* (38), *pressidio* (38), *raggion* (40), *raggioni* (40), *pressidente* (40), *subbito* (43). Ugyanakkor a következő példák esetében: *commodità* (8, 21, 33), *essercito* (10), *commune* (21) e *auttorità* (26) a mássalhangzó-kettőződést indokolja a latin gyök.[57]

Általános jelenségek

- **Szóvégi törlés (*apocope*)**

Általános a szóvégi törlés a névelős elöljárószavak utolsó hangja tekintetében, amennyiben mássalhangzóval kezdődő szó előtt állnak[58]: *de'* (6, 12, 17, 21, 30, 33), *a'* (18, 26), *da'* (39, 49).

- **Magánhangzó kiesés (*sincope*)**

A szövegben nem találjuk meg a szokott magánhangzó kiesést a következő alakban[59]: *averei* (21).

- **Magánhangzó betoldás a szó elé (*prostesi*)**

Egyetlen egy esetben találunk egy *i-* betoldást egy *s* + mássalhangzóval kezdődő szó előtt[60]: *l'istesso affronto* (44).

Morfológia

- **Főnév**

A hímnemű főnevek végződése egyes számban *-o* és *-i* a többes számban. A metaplasmo esete:[61] *ribello* (48).

- **Határozott névelő[62]**

A szövegben a hímnemű határozott névelő egyes számban általában az *il,* többes számban viszont gyakoribb a modern olasztól eltérő *li*: *li quali* (6, 9, 28), *li nostri* (12, 15, 23, 34, 43), *li nimici* (12), *li turchi* (13, 14, 16, 32, 44), *li cannoni* (25), *li bovi* (26). Csak igen ritkán találjuk meg az *i* alakot: *i valacchi* (48), *i quali* (48). A nőnemben a határozott névelő alakjai megegyeznek a jelenkori használattal, vagyis egyes számban a *la*, többes számban a *le* használatos.

- **Névmások**

A személyes névmás hangsúlytalan, tárgy- és részes esetű alakjai. Részes esetben az egyes szám harmadik személyű alak *li* (< ILLI): *li dissi* (26).[63] Többes szám harmadik személyben a régi toszkán alak egybeesik az egyes számú alakkal, vagyis itt is a *li* alakot találjuk (< ILLIS), csakúgy proklitikus mint enklitikus helyzetben[64]: *li dissi* (4), *li diedi* (11), *li levai* (11), *protestarli* (10), *dirli* (10), *farli* (15), *aloggiarli* (15), *li fece promettere* (37), *li lasciavan* (49).

- **Igevégződések**

Kijelentő mód jelen idő.

Az *avere* ige többes szám első személyű alakjaként megtaláljuk a régi *avemo* formát (39, 42, 44), amit azután felváltott a kötőmódból származó *abbiamo* – ezt nem találjuk meg a szövegben.[65]

57 Stussi, 1965, XXX.
58 Castellani, 1980, 345.
59 Bertoletti, 2005, 101-116.
60 Rohlfs, § 187.
61 Stussi, 1965, LXI.
62 Rohlfs, § 414.
63 Rohlfs, § 457.
64 Rohlfs, § 463.
65 Rohlfs, § 541.

Kijelentő mód, folyamatos múlt.
Az *andavono* (28) alak ragja, az *-ono* leginkább Közép-Itáliában tekinthető tipikusnak.[66]

Kijelentő mód, befejezett múlt.
A többes szám első személyben megtaláljuk az *arrivassimo* (4) alakot, amely egyaránt jellemző Közép- és Észak-Itáliában.[67]
A többes szám harmadik személyben, az *-are* végű igék ragozásában általános az *-àrono* átmenete *-òrono*, *-òrno* végződésbe, ami Toszkána nagy részén jellemző[68]: *disloggiorono* (14), *continuorono* (15), *cacciorono* (16), *ritirorono* (18), *trattorono* (19), *chiamorono* (21), *cominciorono* (23), *abbandonorono* (24), *salvorono* (24), *andorono* (34), *occultorono* (34), *entrorno* (34), *ordinorono* (36), *toccorono* (36), *tagliorono* (48).
Rendhagyó alakokat is találunk, *-si* végződéssel[69]: *volsi* (15).

Kötőmód, folyamatos múlt.
Az *essere* ige esetében az irodalmi nyelv alakjait találjuk meg: (3, 32), *fussero* (36), amelyeket a kijelentő mód befejezett múltja alapján képeztek (*fui*, *fummo*, *furono*).[70]

Feltételes mód, múlt idő.
A szövegben a HABUI-val képzett feltételes alakokat találjuk a feltételes módban: *interverebbe* (4), *procurerebbon* (19), *risveglierebbono* (50). Ezek a tipikusan toszkán alakok az *avere* ige befejezett múltjának alakjait képezik le (*ebbe-ebbero/ebbono*).[71]

Participium.
Általában a szokott formák megőrződnek, kivéve a normához igazított („gyenge"), tipikusan toszkán *-uto* végződésű alakot[72]: *volsuto* (21).

Szintaxis

- **Egyeztetések[73]**

Néhány esetben az egyeztetés végbemegy nyelvani nem szerint, de szám szerint nem: *levò di mente a questi colonnelli di tentar cosa [...], tanto più perché i[...] mi burlavo di questo suo assalto* (16), *li nostri, vedendosi ingannati della sua opinione* (18), *presero la terra [...]. Io mi ritirai [...] nella città, mostrando di curarmi poco de' suoi concilii* (20, 21), *li più grandi […] dissero il suo parere* (35), *costoro con suoi privileggii* (38).

- **A *da* prepoziíció használata**

A *da* prepozíciót a „körülbelül" értelemben használja a szöveg: *la cosa durò così da due ore* (14).[74]

66 Rohlfs, § 550.
67 Rohlfs, § 569.
68 Rohlfs, § 569.
69 Rohlfs, § 581.
70 Rohlfs, § 560.
71 Rohlfs, § 597.
72 Rohlfs, § 622.
73 Stussi, 1965, LXXV-LXXVI.
74 Rohlfs, § 833.

V. *Megjegyzések az M^2 kézirat nyelvével kapcsolatban*

Az M^2 kézirat nyelve bizonyos vonásokban eltér az M^1 kéziratétól. Ami a magánhangzók rendszerét illeti, a hangsúlyos *Ŏ* rövid szótagban nem mindig diftongizálódik, ám ez az ingadozás a diftongizált és nem diftongizált magánhangzók között nem felel meg mindig az M^1-ben található alakoknak, példa erre: M^1 *lochi* (5, 8), szemben ezzel M^2 *luochi*; *loco* (10, 29), szemben ezzel *luoco*. Az M^2 kéziratban meglehetősen fontos, hogy általában a *conseglio* (10) alakot találjuk, szemben a szokásos, anafonetikus *consiglio* alakkal. Ami viszont a *vinti* (28) számnevet illeti, itt nem beszélhetünk valódi anafonézisről, hiszen közvetlenül a beszélt latin *VINTI (klasszikus latin VĪGĬNTI) alakra megy vissza.[75]

Sokkal jelentősebbek ezeknél a mássalhangzó rendszerben található eltérések. A *codex descriptus*ban először is megtalálható (igaz, csak egyetlen alkalommal) az igen érdekes, toszkanizáló *archibusciate* alak, aminek *archibuggiate* felel meg az M^1 kéziratban (29). Igen sok az eltérés a hosszú és rövid mássalhangzókban a szavak belsejében: M^1 *archibuggio* (6) ↔ M^2 *archibugio*; *Tomaso* (6, 8, 32) ↔ *Tomasso*, hiperkorrekt írásmóddal; *mezo* (8) ↔ *mezzo*; *commandata* (8) ↔ *comandata*; *difese* (8, 24, 32) ↔ *diffese*, hiperkorrekt írásmóddal; *commodità* (8, 21, 33) ↔ *comodità*, a latinos írásmód törlésével; *abicoche* (9) ↔ *abicocche*, *combattuto* (12) ↔ *combatuto*; *affacciar* (12) ↔ *afacciar*; *innanzi* (13, 29) ↔ *inanzi*; *raffreddandosi* (14) ↔ *rafreddandosi*; *commune* (21) ↔ *comune*, a latinos írásmód kiiktatásával; *commandare* (21, 26) ↔ *comandare*, a hiperkorrekt írásmód törlésével; *avvenire* (21) ↔ *avenire*; *subito* (22) ↔ *subbito*, hiperkorrekt alakkal; *mattina* (22) ↔ *matina*; *auttorità* (26) ↔ *autorità*, a latin *-ct-* mássalhangzócsoportból származó kettős mássalhangzó lerövidítésével; *ressoluzione* (33) ↔ *resoluzione*; *aviliti* (37) ↔ *avviliti*; *pressidio* (38) ↔ *presidio*, a hiperkorrekt alak törlésével; *pressidente* (40) ↔ *presidente*; *verranno* (41) ↔ *veranno*; *vorranno* (41) ↔ *voranno*. Mint látható, az M^2 kézirat is sok, a normától eltérő kettős, illetve rövid mássalhangzót használ. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a *codex descriptus* másolója igyekezett normalizálni az M^1 valamennyi hiperkorrekt alakját – noha eközben maga is beiktatott ilyeneket.

Ami az általános jelenségeket illeti, felfigyelhetünk néhány hangkiesést tartalmazó alakra, amelyek nem az eredeti kéziratból származnak: M^1 *aveva* (22) ↔ M^2 *avea*; *voleva* (38) ↔ *volea*.

Végezetül, a morfológia szempontjából az egyetlen jelentősnek tűnő eltérés a magánhangzó kieséses *-orno* végződés a kijelentő mód befejezett múltjának többes szám harmadik személyében, az *-are* végű igéknél.

Forrás- és irodalomjegyzék

ASF Archivio di Stato di Firenze

*

ALBRECHT

1998 DIETER ALBRECHT: *Maximilian I. von Bayern 1573-1651*. München, Oldenbourg Verlag, 1998.

75 ROHLFS, § 49.

APPONYI
1903– APPONYI, A.: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. München, 1903–1927.

BASCAPÉ
1931 BASCAPÉ, G.: *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*. Roma, 1931.

BBÖM
1951 BALASSI Bálint *Összes művei*, I–II. Összeáll. ECKHARDT Sándor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951.

BERTOLETTI
2005 BERTOLETTI, N.: *Testi veronesi dell'età scaligera: edizione, commento linguistico e glossario*. Padova, 2005.

BRUNI
1984 BRUNI, F.: *L'italiano. Elementi di storia della lingua e della cultura*. Torino, 1984.

BULGARELLI
1967 BULGARELLI, T.: *Gli avvisi a stampa in Roma nel Cinquecento. Bibliografia-antologia*. Roma, 1967.

CASTELLANI
1980 CASTELLANI, A.: *Saggi di linguistica e filologia italiana e romanza*, II. Roma, 1980.

CSORBA
1978 CSORBA Csaba: *Esztergom hadi krónikája*. Bp., Zrínyi Kiadó, 1978.

D'AYALA
1854 D'AYALA, M.: *Bibliografia militare italiana*, Torino, 1854.

ECKHARDT
1972 ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint halálának prelúdiuma*. In: Uő: *Balassi-tanulmányok*. Összeáll., s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor. Bp., Akadémiai, 1972, 110–121.

GÖLLNER
1968 *Turcica. Die Europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*. II. Band, 1551–1600. Szerk. C. von GÖLLNER, Bucureşti–Berlin, 1968.

GALLUZZI
1781 GALLUZZI, R.: *Istoria del Granducato di Toscana sotto il governo della Casa Medici, III*. Firenze, 1781.

GDLI
BATTAGLIA, S.: *Grande dizionario della lingua italiana*. Torino, 1961–2002.

GELLI
1916 GELLI, I.: *Divise-Motti Imprese di famiglie e personaggi italiani*. Milano, 1916.

GUALDO
1607 GUALDO, P.: *Vita Ioannis Vincentii Pinelli*. Augsburg, 1607.

HORVÁTH
2000 HORVÁTH István: *Esztergom 1594. évi ostroma és Balassa Bálint megsebesülésének helyszíne*. In: *Esztergomi évlapjai (Annales Strigonienses), Esztergom, 2000*. 27–40.

JEDLICSKA
1897 JEDLICSKA Pál: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza és korához (1552–1600).* Eger, Érseki Líceum könyvnyomdája, 1897.
1910 JEDLICSKA Pál: *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1400-1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai.* Bp., Stephaneum nyomda, 1910.
KERTBENY
1880 KERTBENY, K. M.: *Bibliographie der ungarischen nationalen und internationalen Literatur (1454-1600).* Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1880.
KIRÁLY–KOVÁCS
1983 KIRÁLY E. – KOVÁCS S. I.: *Adria tengernek fönnforgó habjai" Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Bp., Akadémiai, 1983.
KLANICZAY
1961 KLANICZAY Tibor: *Reneszánsz és barokk.* Bp., Akadémiai, 1961.
KOMLOVSZKI
1982 KOMLOVSZKI Tibor: *Rimay és a Balassi-hagyomány.* In: *ItK,* 86 (1982) 589–600.
KOVÁCS
1985 KOVÁCS Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi.* Bp., Szépirodalmi, 1985.
KŐSZEGHY
2008 KŐSZEGHY Péter: *Balassi Bálint – magyar Alkibiadész.* Bp., Balassi, 2008.
LUGO
1974 AA.VV.: *Petrini Antonio architetto.* Szerk. L. LUGO. Trento, 1974.
MAGRIS
1990 MAGRIS, Claudio: *Danubio.* Milano, 1990. (2. kiad.)
NUZZO
1995 NUZZO, Armando: *L'epicidio infinito. Una fonte italiana inedita sulla morte Balassi.* In: *Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli – Studi Finno-Ugrici,* I (1995) 133–147.
2006 NUZZO, Armando: *Il Balassi kódex e le raccolte poetiche di Bálint Balassa e János Rimay.* In *'Liber', 'fragmenta', 'libellus' prima e dopo Petrarca, in ricordo di D'Arco Silvio Avalle.* Seminario Internazionale di Studi [Bergamo 23–25 ottobre 2003]. Szerk. LO MONACO, F., ROSSI, L. C., SCAFFAI, N. Firenze, 2006. 325–348.
POHLER
1886– J. POHLER: *Bibliotheca historico-militaris.* I. Cassel-Leipzig, 1886-1899.
Polski Słownik...
1935– *Polski Słownik Bibliograficzny.* Tom. XXV. Kraków, Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności, 1935–2008.
PORTOGHESI
1969 *Dizionario Enciclopedico di Architettura e Urbanistica.* A cura di P.PORTOGHESI. Torino, 1969.
PROMIS
1865 PROMIS, C.: *Gli ingegneri militari della marca d'Ancona che operarono e scrissero dall'anno MDL all'anno MDCL.* Torino, 1865. (Újranyomás: Bologna, 1970.)

RAUGEI
2001 RAUGEI, A. M.: *Une correspondance entre deux humanistes. Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy*. Firenze, 2001.
RJÖM
1955 *Rimay János összes művei*. Szerk. ECKHARDT Sándor. Bp., Akadémiai, 1955.
Rimay János írásai
1992 *Rimay János írásai*. Szerk. ÁCS Pál. Bp., Balassi, 1992.
RIMAY
1994 RIMAY János: *Epicédium*. Szerk. ÁCS Pál. Bp., Balassi, 1994.
RITTER VON RIEZLER
2000 RITTER VON RIEZLER, S.: *Wilhelm V., der Fromme, Herzog von Baiern*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 42, 1897.
RIVOLTA
1914 RIVOLTA, A.: *Un grande bibliofilo del secolo XVI*. Monza, 1914.
1933 RIVOLTA, A.: *Catalogo dei codici pinelliani dell'Ambrosiana*. Milano, 1933.
ROCCHI
1908 ROCCHI, E.: *Le fonti storiche dell'Architettura militare*. Roma, 1908.
ROHLFS
1966– ROHLFS, G.: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti, I-III*. Torino, 1966–1969.
SAUR
1972 *Saur Allgemeines Künstlerlexikon,* Band 7, München-Leipzig, K.G. Saur, 2000.
SCHREIBER
1860 SCHREIBER, F. A. W.: *Geschichte des bayerischen Herzogs Wilhelm V. des Frommen: nach Quellen und Urkunden dargestellt; ein Beitrag zur vaterländischen Geschichte*, München, Lentner, 1860.
STIEVE
1885 STIEVE, F.: *Maximilian I., Kurfürst von Baiern,* in *Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 21, 1885.
STUSSI
1965 STUSSI, A.: *Testi veneziani del Duecento e dei primi del Trecento*. Pisa, 1965.
SZÁLLÁSI
2000 SZÁLLÁSI Árpád: *Balassi Bálint halála*. In: *Esztergom évlapjai. Annales Strigonienses 2000*. Esztergom, 2000. 41–43.
SZENTMÁRTONI SZABÓ
1994 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Balassi Bálint halála*. In: RIMAY János: *Epicédium*. Szerk. ÁCS Pál. Bp., Balassi, 1994, 78-86.
SZŐNYI
1989 SZŐNYI György Endre: *Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója*. In: *ItK*, 93 (1989) 493–510.
TAKÁTS
1922 TAKÁTS Sándor: *Régi idők, régi emberek*. Bp., Athenaeum, 1922.

THIEME – F. BECKER
1907– *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, szerk. U. THIEME – F. BECKER, Leipzig, 1907–1947.

TOMASONI
1994 TOMASONI, P.: *Veneto* in *Storia della lingua italiana*. A cura di SERIANNI, L. – TRIFONE, P. III, Torino, 1994.

Török történetírók
1916 *Török történetírók III (1566-1659)*. Ford., jegyz. KARÁCSON I., s. a. r., bev. SZEKFŰ Gy. Bp., MTA, 1916. (Török-magyar történelmi emlékek. Második osztály, Írók, 5.)

VEHSE
1853 VEHSE, Carl Eduard: Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation. Bd. 23., Geschichte der Höfe der Häuser Baiern, Würtemberg, Baden und Hessen. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1853.

ZANGHERI
1988 ZANGHERI, L.: *Gli architetti italiani e la difesa dei territori dell'impero minacciati dai turchi*. In: *Architettura militare nell'Europa del XVI secolo*. Atti del convegno di studi. [Siena, 1988], 243–251.